

SZARKA ESZTER

„Úgyhogy körülbelül így történt. . .”

Egy önéletrajzi elbeszélés és értelmezése

A diplomás nők tömeges munkába állása nagyjából az első világháború kitörésétől indult Magyarországon: helyzetüket alapvetően határozta meg a „nagy háború”, az emiatt fellépő munkaerőhiány, majd, a rendkívüli időszakot követően, a férfiak hazatérése nyomán jelentkező nehézségek sora. A forradalmak és az ellenforradalom elmúltával kiépülő új rendszer konzervatív (kultur)politikai elvei további és másfajta problémákat eredményeztek a számukra. Az orvosnők foglalkozási csoportja esetében ez azt jelentette például, hogy az orvosi szakmán belül a nemi szegregáció és a keresztény–zsidó megkülönböztetés szintén hangsúlyos lett. Ez a tény az orvosnők történetének a kutatását (is) megnehezíti, például azért, mert míg a Horthy-korszakban működő keresztény és konzervatív egyesületek véleménye (a nyomtatott forrásokból) könnyen megismerhető, addig a zsidó származású vagy a liberális világnézetű és/vagy egyik egyesülethez sem tartozók élettörténetének, identitásának vizsgálatához először a forrásokat kell előállítani.¹

A két világháború között Magyarországon működő diplomás nők csoportja történetének általában is fontos részét jelentik az egyéni tapasztalatok, a megéléstörténetek, amelyek megismerése a szóbeli forrásokra támaszkodva lehetséges. Kutatásaim során emiatt készítettem és készítek interjúkat olyan értelmiségi pályán működő nőkkel, akik a korszakban valamelyik egyetem hallgatói voltak. Az e tanulmányomban bemutatandó interjú elkészítésére is azért került sor, mert az orvosnői szervezetek és csoportidentitások alakulásával foglalkozva, a testületi véleményeket megfogalmazó szövegek vizsgálata mellett szükségesnek tűnt néhány

¹ SZARKA Eszter: Női identitás – szakmai reprezentáció. Orvosnői identitások a két háború közti Magyarországon. *Kút*, 2005/2. 115–136.

„szubjektív forrás” elemzése is – egyrészt az „összehasonlítás” miatt, másrészt azonban azért, mert a diplomás nők magyarországi története csak ilyen módon ismerhető meg. Így tudható meg többek között az is, a politika miként befolyásolta pályafutásukat, hétköznapijaikat.

A továbbiakban először a Karossa Jelmával készített életútinterjú szó szerinti szövegét közlöm, mert így tudom leghitelesebben bemutatni a szóbeli előadás és a dialogikus élmény tapasztalatát, valamint mert ilyen módon lehet a legtöbb információt megőrizni. Igaz, a szerkesztett interjú könnyebb olvasni, és a szerkesztés eredményeként maga a kérdező szintén előnyösebb színben tudja magát feltüntetni (például korrigálni tudja saját tévesztéseit), ám ezen a módon az eredeti forrás veszít értékéből. Ha például a konkrét kérdés nem megismerhető, csak a válasz, könnyen lehet, hogy az alapján az elemzés hibás eredményre jut.

A szövegben használt írásjelek – a szünetet jelölő három pont kivétel – a konvencionális funkciójukat töltik be. A kérdések előtti szám a kérdést és a rá adott választ együtt jelöli. Ezt a formát azért alkalmazom, hogy az értelmező főszövegben könnyebben tudjak utalni az egyes szövegrészekre. Az interjúszöveg után ugyanis – a beszélgetés körülményeinek ismertetését követően – az elemzés egy lehetséges módját próbálom bemutatni.²

Az interjú

1. Az első kérdésem az volna, hogy hol és milyen családi körülmények között töltötte gyermekkorát, illetve milyen meghatározó gyermekkori élményei voltak?

– Hát apám, anyám orvos volt,³ és az apai nagyszüleim is orvosok voltak... Tehát az első, amit hallottam mint gyerek, nem mint gyerek, később, ugye, az a nagypapa, aki az első orvos volt a családban, az kapott nyelvrákot, maga égette a nyelvében a rákot, amíg csak nem bírta tovább. És az a levél megvan – öngyilkos lett –, amiben elbúcsúzik a családjától, hogy tovább nem bírja. Szóval ez volt az én első nagyobb gyerekkori élményem.

2. Jól értettem, már a nagymama is orvos volt?

– Nem. Az én anyám orvos volt. Apám is orvos volt, igen mindkettő. Megismerkedtek az egyetemen, erről van kép, a boncasztal fölött dolgoznak, és már úgy nézik egymást. Úgyhogy ez a kép a fiam-

² Az interjút 2004. július 4-én készítettem.

³ Karossa-Pfeiffer József és Horváth Margit.

nak például az íróasztala fölött ott van kinagyítva, mert a másik oldalról, a férjemnek a szülei oldaláról, ott egy nagy, óriási autó mellett ülnek – ők nagyon gazdagok voltak, tudod. És ott ülnek, és ott mellettük az autó mellett állnak, mert úgy látszik, lerobbant az autó, és egy ilyen szegény paraszt... ilyen nincstelen, mezítlábas, az tapossa ott a gumit, ez le van fényképezve. Ez a kép is ott van a fiam íróasztala fölött. A családnak ez a két ága, a Ghyczy rész, meg a miénk. Hát szóval mondjuk ez volt a gyerekkorom... Én tíz éves koromig éltem Pocsajban,⁴ ott volt apám körorvos. Anyám elkezdett fogászkodni, miután ő egy nagyon dolgos valaki volt. Budapestről került Pocsajba, háromezres falu, a fele oláh, a másik fele volt magyar.

3. Hol van ez pontosan?

– Debrecen és Nagyvárad között, majdnem a határon van, a trianoni határon van. Ez érdekes volt, mert mint gyereknek nekem nagyon tetszett a fukszia. És nem szabad volt a fukszia nekünk legyen, senkinek a magyarok közül, csak muskátli, mert a fukszia oláh virág volt. Tudod, szóval... Mi katolikusok voltunk, református templomba jártunk, mert az volt a magyar templom. Úgyhogy nekem az élményeim most is az, hogy én a református templomban jobban tudok – ha egyáltalán imádkozok –, főleg mint egy barokk katolikus templomban. Na hát szóval, akkor tízéves koromban innen elkerültem intézetbe, a Svetitsbe,⁵ Debrecennek a katolikus leányintézetébe, és ott voltam bentlakó két évig, mert ugye a szüleim ott voltak Pocsajon.

4. És ezt hogy élte meg akkor... ezt az elszakadást a családtól?

– Borzasztó jól éltem meg, nagyon boldog voltam. Lehettek barátainom, mert ott Pocsajon nem volt egy barátom se, oláh gyerekekkel nem szabad volt játszani, mert mindig attól féltek, hogy tbc-t kapok. Rengeteg volt a tbc-s, és azokkal játszani, hát szóval... Volt a papnak a gyereke, meg a gazdatisztnak, és azokkal néha összejöttünk.

5. És ott volt Öcsi néni, Jelma néni húga, nem?

– Igen, ő is ott volt. Ő három évvel fiatalabb, mint én. Ő egy nagyon rendes valaki volt, én kevésbé, voltak köztünk konfliktusok. Anyám mindig őt dicsérte. Hogy nekem jó a bizonyítványom, az természetes volt, én azért sose kaptam dicsérő szót. De hogy a húgomnak szép rendes a szekrénye, ő azért mindig kapott dicséretet. Aztán bekerül-

⁴ Hajdú-Bihar megyei település; Karossa-Pfeiffer József ezt és a tőle 4 kilométerre fekvő Esztárt látta el.

⁵ A debreceni Szent Anna utcában működő intézményt egy régi kereskedőcsalád leánya, Svetits Mátyásné adományából alapították a Miasszonyunkról nevezett Szegény Iskolanővérek 1896-ban. A két háború között elemi iskola, felső leányiskola, polgári iskola, női ipariskola és tanítónőképző is működött benne.

tem az intézetbe, ahol rögtön lettek barátnők, azon kívül akkor megkapott nagyon ez a katolikus légkör. Nagyon jó osztályfőnöknőt kaptunk, egy tündéri nő volt, szóval anyánk helyett anyánk. Innen származik most is élő két barátnőm, ebből az időszakból származik.

6. Milyen volt akkor Debrecen? Egyáltalán ki lehetett menni a városba?
 - Igen.
7. És milyen volt a város hangulata?
 - Nekem nagyon jó. Ugye tíz évesen... örültem, ha... Volt a szüleimnek egy barátnője, az vitt ki vasárnap. Ugye a szüleim Pocsajban voltak.
8. Nem is látogatták?
 - Hát egy hónapban egyszer haza lehetett menni. Minden héten nem tudtak eljönni. Hát harminc kilométer... messze volt. Hát autó nem volt. [Nevet.] Igen, tudod... Az volt az érdekes, hogy akkor láttam életemben először ilyeneket, hogy ott a folyosón álltak ilyen Szűz Mária-szobrok, meg Jézusnak a szíve vérzett, és ott folyt a... Ja, ebéd alatt mindig olvastak fel nekünk az apácák a mártirokról. Azt hiszem azért, hogy elmenjen az étvágyunk... Állandóan ilyen kerékbetörés, meg máglyázás... és mégis szent akartam lenni. Aztán lettem róla. És amikor tizenkét éves lettem, akkor beköltözött anyám, azt mondta, hogy mikor már a húgom is be kellene költözzön az intézetbe, ő tovább Pocsajban nem marad, ő csak a gyerekeiért élt ott tulajdonképpen... Ott hagyta apámat, és rábeszélte, hogy végezzen el egy ilyen tisztiorvosi tanfolyamot, amit el is végzett, Johan Béla⁶ idejében, nagyon jóba is lett Johan Bélával, és akkor lett apám Debrecenben tisztiorvos. De anyám már előtte beköltözött, beindította a fogorvosi praxisát, és akkor már nem voltam bentlakó.
9. És arról nem beszélt az édesanyja, hogy nőként elfogadták őt teljesen egyenrangú orvosnak? Illetve ez a kérdés Jelma néniére is vonatkozik, hogy ezzel, hogy női orvos, ezzel soha nem volt gond?
 - Magyarországon nem. Hollandiában viszont igen... Ott igen. Nagyobb volt az emancipáció Magyarországon az én időmben, pláne, mondom, mint Hollandiában, amikor én fiatal voltam. Hollandiában rengetegszer szembesültem ellenszennvel, de ez későbbi téma. Mit is kérdeztél?

⁶ Johan Béla (Pécs, 1889–Budapest, 1983) orvos, patológus, mikrobiológus, 1919-től egyetemi tanár, 1922-ben az első Rockefeller-ösztöndíjas. A Közegészségügyi Intézet alapító igazgatója, közegészségügyi államtitkár (1935–1944). Számos népegészségügyi szabályozás fűződik a nevéhez, például a Zöldkeresztes Védőnői hálózat megszervezése, valamint az interjúalany apját is érintő törvényi szabályozás: a tisztiorvosi majd a községorvosi kar államosítása.

10. Az édesanyjáról...

– Anyám egy borzasztó ügyes orvosasszony volt, ő rögtön elment... Szemben vett ki egy lakást a zárdával, iskolával, elment az igazgatóhoz, felajánlotta, hogy ő minden évben kétszer átnézi az összes gyerek fogát, ingyen, így ő kezdte el az iskolaorvosi gondolatot egyáltalán. Ettől persze neki rögtön lettek betegei, ugye, mert nem mondta, hogy hozzám jöjjön, mert nem is mondhatta, de a gyerekekhez kedves volt. Hát szóval tudod... szóval jó kis praxisa lett. Úgyhogy ő mindig többet keresett, mint apám. Rengeteget dolgozott. Az még érdekes, hogy amikor Pocsajban is csinálta ezt a fogorvosságot, akkor nekünk gyerekeknek kellett sokszor bemenni és lábbal taposni a fúrógépet, mert villany nem volt, semmi vezeték nem volt, úgyhogy ha őneki már kiment a lába, akkor mi tapostuk. Mikor megcsinálta az első protézisét Pocsajban a szemben levő kulák – akkor még nem kulák volt – Róza néninek, utána megkérdezte, hogy és „Róza néni, hogy van megelégedve?” „Hát nagyon szép.” „És tud vele rágni?” „Hát azt még sose próbáltam.” „És mikor hordja?” „Csak a templomba.” [Nevet.] Ez aranyos, igen. Hát akkor tovább kérdezz.

11. Érdekelne még, hogy olvasmányélményei vannak-e meghatározóak, vagy tanáregyéniség, vagy barát, aki hatással volt...

– Az osztályfőnökünk az apáca szeretett volna lenni, és nem lehetett, mert az anyját ápolta élete végig, ő mindig egy ilyen novícius ruhában járt, Anca néninek hívták, imádtuk, és mindent meg lehetett vele beszélni, sokkal jobban, mint a saját anyámmal. Ilyen kis apró dolgokat, hát ilyenkor még nem volt szerelem, meg ilyesmi. De olvasmányélményeim... Az egész debreceni mentalitás akkor olyan volt, hogy senki sem akarja elhinni, de érettségi tételünk harmincnolcban Ady Endre és kora volt. Budapesten Ady Endréről katolikus iskolában még szólni sem lehetett. Itt Debrecenben igen.

12. És rajta kívül mit olvastak ezek a diáklányok?

– Volt olyan, amit Günter Ágnes írt, *A szent meg a rajongója*...⁷ [Nevet.] Erre emlékszem, de olvastunk Jókait, Mikszáthot... Sok verset tanultunk kívülről.

13. Az intézet után mi jött?

– Hát akkor bejáró lettem ugye, ugyanabba az iskolába, csak bejáró, egészen az érettségiig, harmincnolcig. És utána jött a debreceni egyetem.

⁷ Agnes Günther *Die Heilige und ihr Narr* című regénye 1926-ban jelent meg magyarul *A szent és rajongója* címen. Vallásos, szentimentális regény, a női szerepeket romantikus felfogás szerint ábrázolta.

14. És az mikor fogalmazódott meg Jelma néniiben, vagy ez már gyerekkorától biztos volt, hogy az orvosi pályát választja?
- Eléggé, igen. Ugye, én voltam az öreg, fiú nem volt, borzasztóan imádtam apámat, anyámat is, de akkoriban apámat még jobban, úgyhogy az olyan természetes volt. Jó tanuló voltam, úgyhogy el is vártam magamtól is, és tőlem is, hogy én leszek az orvos. És hát az is lettem, örömmel. És mikor szakmát kellett választani, már specializálódni később, akkor már az volt bennem, hogy a sebészet is tetszett, a gyerekgyógyászat is és az ideggyógyászat is – és akkor ki-sütöttem, hogy fül-orr-gégész leszek. Akkor rengeteg gyerekprobléma volt a fülekkel, akkor még penicillin sem volt, akkor sebészet volt ugye, füloperáció, orroperáció, sőt gégerák-operáció, és ugyanakkor ideggyógyászat is volt benne, ugye a szédülés satöbbi... Sőt innen a fülből, krónikus gyulladásból agykár is keletkezhetett, azt is mi operáltuk, nem az idegsebész.
15. És mikor kellett eldönteni, hogy az ember milyen szakterületet választ? Egyetem alatt?
- Igen. Ugye hat év volt az egyetem. Én negyvennégyben dokto-ráltam, és csak utána lettem fül-orr-gégész, de az már Budapesten.
16. És milyen volt a debreceni egyetem?
- Nagyon jó.
17. Szakmailag, vagy társasági értelemben?
- Hát az első szerelmem oda köt, az jó volt, ugye [nevet], elsőéves koromban. Egy évfolyamtársam volt, fiatal, tizennyolc éves, mint én. De mindig az az érzésem, hogy ez volt az első és legnagyobb szerelem, nem is lett belőle semmi, sose mentünk ágyba, csókolózás volt.
18. És hogyan alakult ki... Ez is boncasztal fölött, mint a szülőknek?
- Nem, ez csak úgy egyszerre...
19. Az előadótérben?
- Hát ugye ott csak hét lány volt...
20. És hány fiú?
- Olyan harminc, ha jól emlékszem. És azt még nem mondtam látod, hogy az intézetben, a Szeptetsben volt három zsidó lány osztálytársunk, és két cigány lány. És semmi probléma nem volt ezekkel, a világon semmi. Jó tanulók voltak, a zsidó lányok pláne, mind a három ott veszett. Nem, nem igaz, kettő veszett ott, egy megmaradt, az most is él Amerikában... Szóval akkor már numerus clausus volt, és ez az én szerelmem, meg még egy pár nagyon jó barát, például ezt a lányt, amikor le kellett szigorlatoznia a doktorátushoz, akkor már ott álltak a Turul-ország a kapuban, és nem engedték be

- a zsidókat. Tehát hiába volt a hat év megcsinálva. És akkor ezek a két barátok, ezek hátul a kerítésen behozták ezt a lányt, egy zsidó lány volt az évfolyamban. Ezért most is hálás szegény, ott Amerikában, s akkor le tudott szigorlatozni.
21. És kik vettek részt ebben a Turulban? Jelma néni tagja volt valamilyen...?
- Nem voltam tagja. Akarták, nagyon ambicionálták. Nézd, ez alapján véve egy normális egyetemi diákegyesületnek indult, és akkor kezdett el... Egy pár ilyen nagyhangú csinált belőle egy ilyen jobboldali társaságot. Én nem mentem bele, mert én azt mondtam, és ez így is volt, hogy én a zárdában se voltam... pedig ott is volt ilyen Szív egylet, meg Mária-kongregáció..., de én mindig utáltam tagja lenni...
22. Ezek gyerekeknek...?
- Gimnazistáknak. Ezek voltak ilyen katolikus egyletek.
23. És ahogy a Turulról mondta, hogy „normális” egyesület volt, addig milyen céljaik lehettek?
- Én azt hiszem, hogy csak egy ilyen diákegyesület. Én úgy gondolom, hogy együtt sportolni, inni, beszélgetni... szóval...
24. Jelma néni sportolt?
- Úsztam, kicsit teniszeztem is, főleg úsztam. Én nagyon hamar megtanultam úszni, hatéves koromban. Ott laktunk az Ér mellett, Pocsajon ott van az Ér, ami belemegy a nagy Óceánba, ahogy Ady mondta, és mi ott laktunk, apám tanított úszni.
25. És egyetem alatt a sportolás...
- Nem volt egy domináló dolog. Sőt az iskolában, a gimnáziumban, az apáca tanította a tornát, apácaruhában ott állt a tornaterem végében, csattogtatott ilyen csattogtatóval és mondta, hogy mit kell csinálnunk. Minden héten volt két tornaóra.
26. Még nem volt arról szó, hogy egyetemen a lányoknak milyen volt a helyzete? Nem volt külön klubjuk, vagy szobájuk...?
- Nem volt, de a fiúk heccelték sokat a lányokat, akiket ismeretek. Hát nézd, általában az a hét lány általában mindegyik a legjobb tanulókból adódott ugye, hát ingyen jártunk egyetemre, aki jó tanuló volt, tulajdonképpen azok kerültek be. Úgyhogy nem... a fiúk csináltak heccelődéseket, ilyen általános, azt hiszem évszázadok óta kitalált... Olyat is csináltak, ezt nem tudom, hogy... majd kitörlőd..., hogy például levágtak hulláról péniszt, és beledugták a lánynak a zsebébe, úgyhogy az ott találta meg, mikor oda benyúlt... De azt hiszem, hogy ez mindig volt.

27. Nagyon érdekelné, hogy milyen volt az egyetemen kívüli élet, illetve az előadások közül volt-e emlékezetesebb?
- Volt nagyon jó előadó, és volt nagyon rossz előadó. Ez tényleg ilyen volt, hogy aki jó előadó volt, annak, hogy úgy mondjam... Én jegyzeteltem, én az a típus voltam, aki mindig jegyzetelt. A tankönyvek nem voltak jók akkor, egy csomó tulajdonképpen németből volt lefordítva, régimódi volt, satöbbi...
28. És ki volt jó előadó?
- Hát például a Hüttl professzor,⁸ a sebészprofesszor, az volt később az apósom... Akkor volt, volt olyan például, aki az élettant adta elő, aki szóról szóra felolvasta a könyvből, amit előadott, és így kívánta a vizsgán, hogy nézte, hogy hogy mondjuk, tudod... hát szóval borzalom volt. Voltak egyetemi bálok. Hát az nagyon izgalmas volt.
29. Ezek csak orvoskari bálok voltak? Mennyire volt belterjes az orvoskar?
- Hát mondjuk az egyik legelitebb kar volt az orvoskar.
30. Milyen értelemben?
- Hát többre tartották őket, mint a jogot. Mindenki tudta, hogy a jogász az úgy jogászcodik, de komolyan, keményen tanulni nekünk kellett, meg a teológusoknak. Szóval ez volt. Hát négy kar volt: a filozófia, az volt az irodalom, és orvosi, teológia... Mi volt a negyedik?
31. ...a jog.
- Az. Jog, orvos, teológia és a bölcsészet.
32. Tehát az egyetemi bálon mindenki ott volt, vagy csak az orvosok?
- Hát meg lehetett hívni... Volt az első bál, ugye az fehér ruhában satöbbi... Ott be kellett tanulni, mert volt keringő, csárdás, és aztán az ember táncolt, akivel akart... És utána aztán volt ilyen jogászbál, meg tüzérbál, meg ilyenek, ahová olyan vegyesen jártunk.
33. És azért jártak, mert jók voltak, vagy ez egyfajta kötelezettség volt?
- Nem, azért jártunk, mert jó volt.
34. Ismerkedni lehetett...?
- Persze, gavallérokat lehetett szerezni, hát nekem onnan volt az első vőlegényem, a második vőlegényem... [Nevet.]
35. És abban az értelemben mennyire volt belterjes az orvosi szakma – mondta, hogy a Hüttl professzor volt az apósa, a szülei is orvos házaspár –, hogy egymás között házasodtak az orvosok akkoriban, vagy nyitottak voltak?

⁸ Hüttl Tivadar (Budapest, 1884–Budapest, 1955) sebész, egyetemi tanár, a debreceni sebészeti klinika megszervezője, majd vezetője, 1922-től ny. r. tanár, 1939-től a felsőház tagja.

- Nyitottak voltak, én azt hiszem. Például Debrecenben, ahová apám bekerült tisztiorvosnak, volt két zsidó tisztiorvos. És voltak azt hiszem hatan, és ebből kettő... Az egyetemen professzoroknak... Jártál Debrecenben?
36. Igen, persze.
– A klinika terepet ismered?
37. Igen.
– Hát szóval ott voltak gyönyörű kis sárga épületek, ott laktak a professzorok. Szóval a professzoroknak ez volt az ízük. Azok egymással jóba voltak, pletykáltak, gondolom voltak ilyen kis viszonyok a feleségek és a mit tudom én mik között. Nekünk mint diákoknak, ott volt a Nagyerdő, oda jártunk sétálni, ha kellett, oda jártunk csókolózni, úgyhogy körülbelül ez volt.
38. Ez azért egy elég különleges időszak volt harmincnegyedtől negyvennégyig. A háború mennyiben és miben érezte a hatását? Egyáltalán érezhetően jelen volt az egyetemi évek alatt?
– Persze, akkor kezdődött ez a numerus clausus... Akkor már jelen volt, akkor már jelen volt.
39. És ezt a hétköznapokban, emberileg hogy élték meg, gondolom voltak zsidó–nem zsidó barátságok...
– Hát ezt elég csúnyán. Volt olyan, pont ennek a Turulnak volt egy része, aki elment és beverte a zsidó templom ablakát, mondjuk negyvenben... már.
40. És ezen kívül, tehát a zsidó–nem zsidó ellentétén kívül a háború jelen volt a városban mint beszédtema...?
– Igen, igen, nagyjából. Főleg az mondjuk, volt, aki nácibarát... illetve nem nácibarát volt, hanem mondjuk a nácizmusnak az eszméit eleinte elfogadta. De általában Debrecen akkoriban még nagyon szabadszellemeű, és sokkal szabadszellemeűbb város volt, mint amilyenek most hallom.
41. Mennyire volt politikus a hangulat, mennyire politizáltak?
– Nem nagyon. Nem olyan nagyon. Amikor bejöttek a németek, és megszállták az egyetemet, akkor elkezdődött valami.
42. Hogy nézett ki a megszállás?
– Egyszerűen megszállták a központi egyetemet. Annyira nem lehetett bemenni magyarnak, hogy például ilyen pelerinetek kaptunk ugye az avatásra, zöld-sárgát... Mindenki abba lett avatva, az olyan szép volt, hogy nem volt különböző ruha, valami... Hát akkor sem lehetett bejutni, szóval engem 44-ben, júniusban, a debreceni Kolégiumban avattak, mert az egyetemre már nem lehetett bemenni,

- úgyhogy akkor mondjuk már akkor nagy nyomás volt. Akkor már kiderült az, hogy ki milyen párti, nagyjából.
43. És ez meghatározta a személyes kapcsolatokat is?
– Én azt hiszem, hogy ez meghatározta, de azt hiszem, hogy ez már előtte valahogy kialakult, hogy az emberek tudták egymásról...
44. Én egy olyan egyesület történetével foglalkozom, és érdekelne, hogy Jelma néni ismerte-e őket, aminek az volt a neve, hogy Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete. Ők Debrecenben is működtek. Erről nem...?
– Nem.
45. És a Kokas Eszterről...?
– Igen...
46. Ő volt az első orvosegyetemi magántanárnő Debrecenben...
– Volt egy másik is, az is egy zsidó nő volt, nagyon helyes nő, az is magántanár volt. És a Kokas Eszter... ő idősebb volt, idősebb generáció. És akkor, én amikor végeztem, akkor én elkerültem Debrecenből. Akkor negyvennégyben a szüleimet áthelyezték Bajára, apám ott lett Baja-Zombor tisztifőorvosa, és én ott kezdtem el a fül-orr-gégészeti szakképesítésemet.
47. És milyen volt az egyetem után „élesben” orvosként dolgozni?
– Nagyon finom. Hát ugye az egyetem utolsó éveiben már volt betegkapcsolatunk, akkor már kellett betegeket megvizsgálni, diagnosztizálni. És amikor tényleg végre elkezdődött, hogy az ember megkapta a diplomáját és elkezdtem ezt a szakorvosit, egy évet voltam sebészetben, de azt beszámították a fül-orr-gégészetbe, és az nagyon érdekelt. Ez volt Baján, de aztán felkerültem Pestre.
48. És milyen volt ez a fajta váltás; debreceniből bajaivá, majd pestivé válni?
– Amikor Debrecenből pont elkerültünk Bajára, akkor, majdnem akkor kezdődött ugye Debrecennek a bombázása, ugye akkor értek be Debrecenbe az oroszok. Én az első bombázást ott az egyetemnek a pincéjében megéltem.
49. Miért éppen az egyetem pincéjében, miért nem otthon?
– A szüleim már Baján voltak akkor. Az utolsó évben már Baján voltak, és én egy barátnőmnél laktam... A barátnőmnek a nagymamájánál laktunk, úgyhogy ő évfolyamtárs is volt.
50. Vele tartja még a kapcsolatot?
– Balassagyarmatra került, és elütötte a villamos, még egész fiatalon. Igen. Azt hiszem, volt már akkor gyereke... Szóval vele laktam együtt. Nagyon helyes nő volt, de nem ő volt az a barátnőm, akik-

kel még középiskolában... Nekem most is azok vannak, akikkel a gimnáziumban...

51. Velük mi lett?

– Hát az egyik tanárnő lett a debreceni egyetemen, a másik pedig vegyész.

52. Nem jó kérdés, de lehet, hogy jó választ lehet rá adni, hogy miért éppen ők lettek a barátok?

– Én azt hiszem, hogy tulajdonképpen ők választottak engem, én azt hiszem. És olyan barátság lett, hogy többet jelentett, mint a testvérem, és most is többet jelent. Szerencsére a férjekkel is megvoltunk együtt, szóval az összes férj is... nem lett barát, mert szerintem férfiak között nincs igazi barátság, de szóval jóba voltak, akceptálták egymást. Mi... egyforma mentalitásunk volt, akkor is mindannyian náciellenesek voltunk, mind a hárman, a zárda is az volt. Ugye azt kellett volna hogy mondjam, hogy például a zárdában voltunk ott... Érettségi előtt meghívtak egy Aradi Zsolt nevezetű, akkor újságíró volt a *Nemzeti Újságnál*.⁹ A *Nemzeti Újság* akkor egy katolikus lap volt, meg lett híva a Svetitsbe, és tartott egy előadást, nekem még valahol meg is van. Az volt a címe, hogy Mussolini, Hitler és a szovjet. És összehasonlította a hármat, hogy egy az egyben ugyanaz. Szóval ilyen volt a mentalitás, hogy egy ilyen hívtak meg, és ő felvilágosított bennünket arról, hogy mindenféle diktatórikus és ilyen demagóg rendszer mit hoz magával, miben hasonlít, és miben nem kell hinni.

53. Mindezt 38-ban?

– Igen.

54. Ezt mennyire lehetett tudni egyébként, ez most a történészek egyik nagy kérdése, hogy mennyire lehetett hinni Auschwitz előtt a náci-nak... Ugye nem tudták, hogy lesz holocaust?

– Igen, ezt akkor még tényleg nem lehetett tudni. De akkor a náci-zizmusnak nem is csak ez az oldala volt megvilágítva, sem Mussolinié, hanem az, hogy ilyen diktatórikus. Erről lehetett beszélni, legalábbis nekünk ott ez az Aradi Zsolt erről beszélt, hogy mindenféle emberi szabadságjog el lesz törölve, irányítva lesz, és ez volt a lényeg.

⁹ A *Nemzeti Újság* 1919–1944-ig működő katolikus napilap. Aradi Zsolt (Zombor, 1908–New York, 1963) publicista, író 1929-től dolgozott a *Nemzeti Újságnál*, 1931–1935-ig szerkesztette a *Korunk Szava* című katolikus folyóiratot. A katolikus szellemű irodalom szervezői közé tartozott. 1935-ben egyik alapítója és kiadója volt a *Vigiliának*. Írásaiban a harmincas években egyre több területen szembekerült a hivatalos politikával mind a németorientáció, mind a fajkérdés miatt. 1945-től az USA-ban élt.

55. És rendszeresen voltak előadások, vagy ez egyszeri alkalom?
 – Ez egy egyedi eset, azért is emlékszem rá ilyen jól, mert ez nekem úgy imponált... Az előadás és a pasas is, aki előadta.
56. Arról nem is volt szó, hogy ott a kollégiumban volt-e bármilyen egyéb társasági élet...
 – Akkor voltak ezek, a... mondom, Mária kongregációk... azok szerveztek. Azoknak mindegyiknek ilyen vallásos jellege volt. De ebben lenni nem volt kötelező, nem vették rossz néven...
57. Még azt a kérdést feltenném, hogy akár nagyvonalakban, akár ahogy tetszik, az utána következő jó pár évtizedről elmondaná, hogy hogyan alakult a sorsa, milyen volt orvosként, értelmiségiként átélni a háború utáni időszakot?
 – Nézd, miután az otthonomban is egy értelmiségi légkör – ugye anyám, apám orvos lévén, a baráti kör is így alakult ki –, ennek megfelelően egy jó középosztály, semmi gazdagság, gazdagok...
58. Erről nem is volt szó, hogy milyen anyagi körülmények között nőtt föl Jelma néni.
 – Hát apámnak ugye pici fizetése volt, anyám ezért mindig szidta, azért mert apám tényleg egy rendkívül tehetséges orvos volt, és anyukának az volt a véleménye, hogy lehetett volna belőle professzor. „Maga itt éli le az életét ebben a Pocsajban...” Ja, anyámnak volt egy testvére, aki férjhez ment Amerikába, s azok jöttek meglátogatni minket Pocsajba, s azok tényleg el voltak ájulva, hogy két orvos él itt ebben a – gondolhatod –, ahol se villany, se semmi, hát két orvos, mire vihetnék, ha mondjuk Amerikába mennének, számígtatták. De apám nem.
59. Ő jól érezte magát Pocsajban?
 – Borzasztó jól érezte. Őneki a szakmája volt a lényeg, és ez nekem borzasztó imponált. Tényleg, ő az egyszerű paraszt beteget gyógyította, mert csak az volt lényegében. Ja, az izéket például, a béreseket, mert Ghyczy-birtok volt,¹⁰ hát azokért apám komenciót kapott, úgy hívták, hogy komenció. Egy évben egy disznót, meg húsvétkor két bányt. S ezekért apám ezeket a béreseket egy éven át... Szüléshez ment... Egyszer volt apám beteg, és akkor anyámnak kellett menni, ugye ő is orvos volt, segíteni a szülő asszonynak. És anyuka – ezt ő mesélte – ott ült mellette, és mondta, hogy „Rózsi, nyomja, hát én is így csináltam, többet úgysem tudok segíteni” ... [Nevet.]

¹⁰ Téves megjegyzés, valójában Désy-birtok volt.

60. Szóval fix fizetése volt az édesapjának...
– És anyám mint fogorvos, ő jobban keresett. Akkor a fogorvosi még nem volt egy külön szakma, mindenki fogászkozhatott, akinek volt diplomája. Ő elment fogorvoshoz, kitanulta, technikushoz elment, úgyhogy ő...
61. Arról még mindig nem volt szó, hogy a család milyen anyagi körülmények között élt. Utaztak...?
– Magyarországon belül igen. Aztán volt apámnak, először volt kocsija, lóval, két ló, kétféle kocsi, egy olyan könnyű kocsi, meg egy ilyen fedeles. Aztán később, várjál, lehetett olyan harminckettőben, akkor lehetett egy olyan kicsi..., egy autója, sofőrrel, és ezzel egy csomót kirándultunk.
62. Gondolom, nem volt még sok autó Debrecenben 32-ben.
– Pocsajban pláne nem, mert ez még ott volt. De ugye nemcsak Pocsajban, ő körorvos volt: Pocsaj–Esztár, két faluja volt, úgyhogy kellett valami jármű mindenképpen. És akkor ez volt, kirándultunk itt Magyarországon, sokat kirándultunk.
63. Miből lehetett egyáltalán megállapítani, hogy hogy él egy család? Ezekből a külső tárgyakból? Milyen nevelési elvei voltak a szülőknek? Ők minden megadtak a lányoknak, vagy inkább...?
– Szigorúan. Például – két orvos szülőnek – minden étkezés után kezet kellett csókolni és megköszönni az ebédet.
64. Magázták a szülőket?
– Igen. Sőt például apám tegezte anyámat, anyám magázta apámat. De nagyon jó házasság volt. Szeretetteljes körben nőttem fel.
65. És ők meddig éltek?
– Apám sajnos... 72 éves volt, mikor meghalt, az anyám majdnem 90.
66. És ők itt maradtak Magyarországon?
– Igen.
67. Ők szerették ezt az országot?
– Szerették.
68. Ezt azért kérdezem, mert úgy alakult lányaik sorsa, hogy ugye Jelma néni Hollandiában töltött jó pár évtizedet, a legkisebb hűg, Judit pedig Dániában él. Tehát két lány elment, a szülők pedig itt maradtak.
– Anyám erősködött, hogy menjünk el. Nagyon csodálkozott azon, hogy miután nekem egy volt katonatiszt férjem volt...
69. Mikor köttetett ez a házasság?
– Harminckilencben.
70. Jó korán.
– Huszonkilenc éves koromban.

71. Jelma néninek imponált, hogy egy katonatiszt udvarol neki, vagy miért éppen ő lett a választott?
– Szerelmes voltam. Egyáltalán nem imponálhatott. Amikor őt megismertem, elvált ember volt, volt két lánya az első házasságból, és le volt fokozva, minden rangját, mindenét elvették.
72. Miért?
– Mert katonatiszt volt, repülő volt, és harcolt az oroszok ellen.
73. Értem, de akkor ez nem 39-ben volt, hanem 49-ben.
– Igazad van, persze... Igen, ez 49-ben... akkor is mentem férjhez.
74. Ez az udvarlás, a házasságkötés milyen volt?
– Hát, nekem az anyám, aki egy nagyon józan valaki volt... Mind a kettőnek nagyon szimpatikus volt az én férjem – szóval akkor még nem volt a férjem –, de anyuka teljesen odavolt, hogy én meg vagyok örülve, ugye orvosok között válogathatnék, és akkor pont egy ilyen deklasszált elemet, elvált, tüdővésztes volt, úgy jött vissza a frontról a fogságból, akkor gyógyult meg éppen egy kicsit a tüdeje és kapott ilyen rajzoló állást a Ganz gyárban...
75. Mi volt a pontos munkaköre?
– Műszaki rajzoló volt. Ezt megtanulta szegény. Ugye már a Ludovikán is tanultak már ilyet, úgyhogy aztán kifejlesztette magában... Nagyon szépen csinálta, egy nagyon perfekcionista valaki volt. Nem volt soha egy panaszkodó, a kommunista rendszert se szidta. És... nagyon jó házasságom volt, de mondom, nagyon ellene volt anyám. És amikor... a lányom még most is csodálkozik, hogy ebben a korban, már harminc éves voltál majdnem, a szülőknek ilyen tekintélye volt... Szóval én azt mondtam a végén, hogy ha nem egyeznek bele ebbe a házasságba, akkor én csináltatok magamnak egy gyereket. És akkor majd meglátják, hogy mi lesz, lesz egy zabigyerekem, ugye. Akkor gyorsan azt mondták, hogy akkor inkább igen. Akkor összeházasodtunk, és egy évig teherbe se estem. Akkor „Hol a gyerek?” [Nevet.]
76. Nekem úgy tűnik, hogy a szülei házassága a nadrágos feleség és a szoknyás férj esete volt. Az anyja nagyon erőskezű volt... Vagy ebben tévedek?
– Anyám volt az erőskezű, de apám sem volt gyenge. Anyámnak mint orvos és okos ember nagyon imponált, tudod, szóval, apám meg hagyta, hogy anyám ugye ügyeskedjen.
77. Bajáról még nem beszéltünk.
– Hát Baján én aránylag rövid ideig voltam, mert oda kerültünk ugye Budapestről, ott lett apám tisztiorvos – Baja–Zombor. Ebbe is

anyám volt az izé, mert először megkapta apám Máramarosszigetet. Akkor tért vissza... Hitlerék visszaadták, tudod, akkor volt Kolozsvár, édes Erdély satöbbi, és akkor anyám azt mondta, hogy ő nem marad itt Máramarosszigeten, ez nem marad Magyarország, és csak oda megy, ami azelőtt is Magyarország volt. Úgyhogy akkor ő Johan Bélához elment és kikönyörögte.

78. De hogyan ment el Johan Bélához? Ez a barátság még mindig tartott?

– Hát miután apám egy nagyon jó tisztiorvos volt, és sok mindent bevezetett, Zöldkeresztet... szóval... Úgyhogy ez is érdekes volt, mikor bejött a kommunizmus, akkor bejöttek az oroszok Bajára, teljes békésen, szóval semmi. Tudod, mindig mondta a rádió, hogy Baja–Bácska... Hát ott lebombázták a hidat, az igaz, de aztán bejöttek, ott alig erőszakoltak meg valakit. Miután nem volt ellenállás... szóval... ott voltak, a városparancsnokságot átvették, apám lett a kórházigazgató is a tisztiorvosság mellett, s akkor én ott kezdtem fül-orr-gégészkedni. A legtöbb orvos elment, elment Budapestre...

Például anyámnak is voltak ilyen húzásai, hogy ő otthagyta a lakást – nagyon szép lakásunk volt Baján – beköltözött az egész család... Nagyon szép lakás volt, nagyon szépen berendezve, anyámnak jó érzéke volt, ilyen izéken, ilyen árveréseken... Nagyon szegény lány volt anyám...

79. Ő milyen családból származott?

– Neki az édesanyja meghalt egész korán, a nagyanyja nevelte Miskolcon, és volt két testvére. És a nagyanyja állandóan szidta az anyám apját, aki aztán elvett egy másik nőt időközben, és azt mondta, hogy azért halt meg a lánya, mert ilyen gonosz férje volt.

80. És ő hogy lett orvos? Erről lehet tudni valamit?

– Hát, ez a gonosz nagypapa, aki aztán elvett egy német nőt és elment Németországba, tudta, hogy okos lánya van, és ez finanszírozta anyámnak... Akarta, hogy járjon egyetemre.

81. Gondolom a lány is akarta, nemcsak az apa...

– A lány is akarta... De anyám adott magánórákat Budapesten gyerekeknek, szóval próbált ő már akkor is pénzt keresni.

82. Ott tartottunk, hogy árveréseken vette a bútorokat...

– Ott vett bútorokat, nagyon szép antik bútorokat, nagyon jó értékkel, szóval nagyon szép volt a lakás, tényleg...

83. Mekkora volt?

– Hát egy olyan... öt szoba. Abból egy volt a rendelő, a fogorvosi rendelő. S akkor anyuka azt csinálta, hogy kitétte a hálószobaajtót, a szekrényt nyitva hagyta – mert volt egy ilyen nagy hálószoba, há-

romajtós szekrénnel, hát szóval... és kitett egy pár bizsut, meg törülközőt, hogy lopják, vigyék... mert jöttek az oroszok. Oda jöttek lakni, ott laktak. A szép bútorokat átvitték a szembe levő moziba, és aztán visszavitték.

84. Már Debrecenben is ilyen szép környezetben éltek?

– Igen, akkor már megvolt. Szóval ez volt a sztenderd. Négy-öt-szobás lakásban éljünk.

85. És akkor az oroszok...

– Mi össze voltunk pakolva, el akartunk menekülni, mint mindenki akkor, hogy megyünk nyugatra. És akkor, tényleg... én voltam azt hiszem az okos, mert láttam, hogy hogy mennek az emberek, szekéren, minden, mondom, jönnek az oroszok úgyis utánunk, ez nem fog megállni. Itt van két orvos, hozzá én a harmadik, hát mi a fenének menjünk, mikor itt vagyunk a kórházban, orvosra mindig szükség van, úgyhogy ami itt be van pakolva, porcelán, meg ezüst meg minden... azt el is vitték az oroszok. Össze volt nekik készítve. [Nevet.] Igen...

De egyébként ottmaradtunk a kórházban, és akkor volt egy nagyon érdekes dolog, ezt még elmondom, hogy az apám... jöttek Borból... hajtották a németek a zsidókat, ezt a bori táborból, ahol azt hiszem a Radnóti is abban halt meg, ugye... És én akkor láttam életemben először ezeket a szúrt sebeket, amikből kukacok jöttek ki, mert megszállták a legyek, és akkor azok... hát szóval szörnyű volt... és ezek között volt szegedi professzor, szegedi egyetemi professzor, szóval valami négy-öt orvos, és egy csomó fiatal. És akkor a németek is ott hagyták a hadirokkant... a sebesültjeiket, mert a németek is menekültek Bajáról, mert jöttek az oroszok. Na most ott van egy csomó ilyen fiatal sérült katona... Apám berakta az egyiket, volt ilyen izé, ilyen barakk... Abba az egyikbe berakta a németeket, a másikba ezeket a beteg zsidókat. És akkor jöttek a svábok, mikor megtudták, hogy ott van egy csomó német ilyen fiatal katona, és hoztak – nem volt ott éhség, minden volt, kaja, minden volt...

86. Honnan?

– Hát ott Baja körül olyan gazdag rész, hát Baja, Bácska, azok nem voltak sose szegények. Szóval ezek a sváb mamák hozták a német gyerekeknek az ételt. Mikor megtudták, hogy a másik barakkban ott vannak ezek a nyomorult zsidó fiatalok, meg minden, azoknak is hozták. Akkor éreztem életemben először, hogy mit jelent az, amikor... az embereket. Hogy mit jelent az, amikor egy anya azt érzi, hogy mindegy, hogy kinek [elcsuklik a hangja]... A beteg ember,

és ugyanakkor... Ezek közül aztán egy csomót ki is irtottak a magyarok, mert nácibarátok voltak, ugye... De ott láttam tényleg azt, hogy mennyire fel lehet embereket egymás ellen heccelni, és ha békében hagyják őket, akkor látod. Azt hiszem mára ez elég.

87. Persze.

– És nem is tudom, mit tudnék még mondani...

88. Tudom, hogy ez egy teljesen új fejezet, de ha úgy gondolja, arról is eshetne pár szó, hogy hogyan futott ez a karrier Hollandiába...

– Hát akkor összeházasodtunk ezzel az... [nevet] elvált és beteg és deklasszált férfivel, lett a két gyerek, egymás után, egy fiam meg egy lányom, laktunk öt évig a Rókus kórházban egy szolgálati szobában. Öt éves volt a fiam, mikor először kaptunk egy lakást Pesterzsébeten, egy panelházban a Csarnok téren. Borzasztó boldogok voltunk, az egy háromszobás kis lakás volt, de az a három szoba a mienk volt. És... a múltkor mondom a fiamnak, hogy „olyan borzasztó, hogy mi olyan keveset tudtunk veletek foglalkozni, mikor kicsik voltatok, ahhoz képest, hogy ma a mamák mennyit vannak otthon a gyerekekkel, ott látom az unokahúgom...”, azt mondja a fiam, „te mami, az nekünk pont elég volt”. [Nevet.]

89. Gondolom az orvosi munka vonta el a...

– Nézd, az végül is nagy előny volt, hogy ott voltak a gyerekek. Ugye hát ott laktunk bent, végeredményben sokat voltunk együtt. Hát szóval akkor volt a két gyerek... Ez is érdekes, hogy mikor 56 után... pont akkor költöztünk ki Erzsébetre, mikor jött a forradalom. Hát az valami olyan megható volt, és úgy is éltük meg, tudod, teljes lelkesedéssel, és teljes csalódással, mikor jött ugye a negyedike, november negyedike. És akkor ugye rengetegen elmentek ugye, rengetegen disszidáltak. Az uram is és én is azt mondtuk, hogy mi most bízunk abban, hogy most jobb lesz, akárhogy is néz ki ez a dolog. Jobb lesz, és ráadásul szükség van ránk, mert most kellene megint építeni ezt az országot, valami jobb felé... Úgyhogy nem akartunk disszidálni, na, maradtunk is. És amikor eltelt kilenc év, és mind a két gyerekem bekerült volna pont középiskolába, be is írtattuk a fiamat a Piaristákhoz, kamuba, hogy azt higgyék... Mert a Tihának, a férjemnek van két lánya az első házasságából, és nem vették fel őket az egyetemre, mert az apjuk volt katonatiszt volt. Holott már régen el volt válva, az anyjuk nevelte őket, az anyjuk nevelte őket, eltelt közben mondom tizennyolc vagy tizenhat év, és még mindig rajtuk volt egy ilyen bélyeg. Szóval akkor határozta el a férjem, hogy disszidálunk. A húga az kint élt Hollandiában...

90. Ez hányban volt pontosan?

– 65-ben, kilenc évvel a forradalom után. És a húga az kint élt nagyon jó házasságban Hágában, Hollandiában. És azok meghívták a gyerekeket, mindkettőt, minderről nem sejtve semmiről, német nyelvet tanulni. Volt Ausztriában egy gyönyörű házuk, és oda egy nyaralásra. Erre kaptak is a gyerekek akkor vízumot. Kimentek, és akkor az én férjem azt gondolta, hogy ha mind a két gyerek kint van, mi kérünk egy vízumot, izé, társasutazásra Olaszországba. Ők Ausztriában vannak, mi pedig ugye kirándulunk. Hát mentünk is, és Bécestől kezdve nem mentünk Olaszországba, hanem mentünk a gyerekek után. A férjem nekem három nappal azelőtt, hogy elindultunk, mondta meg, hogy nem megyünk Olaszországba, hanem többet nem jövünk vissza.

91. És Jelma néni ezt a döntést elfogadta?

– Abszolút, persze. Akkor írtam meg a búcsúlevelet anyámnak, meg minden ugye... Szóval akkor nekem volt egy éjszakám, mikor gondolkoztam. Nekem itt nagyon jó állásom volt...

92. Hol?

– A Péterfyben voltam fül-orr-gége főorvos, és nagyon szerettem ott dolgozni, minden... De akkor azt gondoltam, hogy ha én most azt mondom, hogy nem, mert nekem tulajdonképpen jó állásom van, és szeretek itt élni, és a gyerekeknek ebből kára lesz... [elcsuklik a hangja], hát... azt nem vállalom ugye. A férjemnek van egy ilyen jó gondolata, ott van tényleg ez a hűg, aki azért valamilyen garancia... Kiderült, ő aztán megmondta három nappal előtte, hogy ő beletett egy levelet a fiamnak a cipőtalpába, a húga felé, amiben azt írta, hogy ha ők azt tudják garantálni, hogy én kapok egy ápolónői állást, ő meg egy teniszpályát pucolhat – tehát meg tudunk élni –, ha ezt el tudják intézni, akkor emiatt telefonáljon nekünk, és csak azt mondja meg, hogy a fiam, a fiunk úszott a tengerben. És ebből tudjuk, hogy mehetünk. És akkor telefonált tényleg, és akkor elkezdte mondani a telefonban, hogy „Tihuka úszott a tengerben, és úgy élvezte, és olyan jól tud úszni...” És akkor Tiha mondta, hogy hagyja abba, mert félt attól is, hogy ez már gyanús lesz ez a nagy..., úgyhogy nem mertük senkinek megmondani. Gondoltuk, hogy ha megmondjuk, odajönnek hozzánk, és ott fognak sírogatni, anyám, meg minden... De anyukám mondjuk attól kezdve szerette meg a férjemet, ahogy egy ilyen bátor cselekedetet... Ötvenévesen merte megtenni ezt a lépést. Ez anyámnak borzasztóan imponált, hogy a gyerekeiért megtette ezt valaki...

93. És ott hogy lehetett berendezkedni? Ott is lett jó állása, egzisztenciájuk...

– Két és fél évig éltünk egy tanyán. Akkor már nem fogadták akkora örömmel az embereket, akkor már rég elmúlt 56, amikor ugye tárt karokkal fogadták a magyarokat. Szóval ez a... már nem volt. Ráadásul nagyon furcsa volt, mert elmentünk a rendőrségre persze, és ugye útlevéllel jöttünk. Útlevéllel, ez ugye nem menekülés. Két gyerekkel, útlevéllel, ugye. Úgyhogy azt mondták nekünk ott a rendőrségen, németül, hogy mi mindent mondhatunk, de ők mindent tudnak ellenőrizni, mert nekik megvannak az embereik Magyarországon. Úgyhogy, nem is tudtunk mit mondani, csak azt, hogy a gyerekek miatt. És egy dolog volt a férjemnél..., képzeld, ez érdekes... Szóval, neki a Ganzban volt egyszer egy ilyen aránylag olcsó, de ez nagyon sok volt akkor, 800 forint volt, egy ilyen vezetési tanfolyam, autóvezetés. És a férjemnek megvolt az igazolványa, régről, de abban benne volt, hogy vitéz Ghyczy Tihamér, úgyhogy ezt ő soha senkinek nem merte megmutatni. Úgyhogy elvégzett újra egy tanfolyamot. És amikor ezt ott lefordították hivatalosan, amiben az volt, hogy elvégezte a tanfolyamot sikeresen, de autóvezetésre politikai okokból megbízhatatlan... És ezt tudod, amikor ők hallották, hogy autóvezetésre valaki politikai okokból megbízhatatlan, ez volt az, mikor megértették, hogy egy ilyen országból el kell... És akkor megkaptuk az engedélyt, hogy oda... Persze akkor még nem... Négy év múlva lettünk holland állampolgárok.

Az interjú elemzése

A személyes dokumentumok – levelek, naplók, élettörténetek – közérdeklődésre akkor tarthatnak leginkább számot, ha szerzőjük híres ember, vagy ha közember, de rendkívül változatos, eseménydús életút áll mögötte, illetve kapcsolatai neves személyekhez kötik. A fenti interjú alanya, özv. Ghyczy Tihamérné Dr. Karossa Jelma nem közismert személyiség, nem „valakinek a valakije”, élettörténetével mégis érdemes foglalkozni. Először ennek indokát és módját tárgyalom, valamint a lehető leggyakorlatiasabb módon számba veszem a potenciális befogadói hozzáállásokat. Ezután következik az interjú nyelvi elemzése, amely során többféle – nyelvi, szövegszerkezeti, szemantikai, hangnem- és stílusbeli – megközelítést alkalmazok, bízva abban, hogy így sokrétű jelentéseket tudok előhívni a szövegből. A tanulmány utolsó részében az

elbeszélő személyét helyezem középpontba, hiszen számomra az interjú kapcsán nemcsak az számít kulcskérdésnek, mi van a szövegben, hanem az is, milyen személyiség az elbeszélője, azaz az életútinterjúhoz mint identitástörténethez közelíték.¹¹

A tárgyalt interjú kapcsán ugyan ezt az identitáskereső munkát elvégezni kissé elhamarkodottnak tűnhet, hiszen a meglehetősen rövid, és ezért többnyire az események elmondására koncentráló szövegből éppen azok a mélyfúrások hiányoznak, amelyeken keresztül többet megtudhatnánk magáról a beszélőről. Az elemzéssel elsődleges célom annak a szerteágazó szempontrendszernek egy konkrét példán való bemutatása, amely egy *oral history*-szöveg megközelítésére alkalmas. Az interjú (a forrás) teljes szövegének közlése azért is szükséges, mert az általam érvényesnek tartott megközelítési módok és értelmezések ellenőrizhetővé válnak.

Az interjú mint forrás

Amikor az interjúkészítés magnós szakasza lezárult, az interjúalany megkérdezte, mit tudok kezdeni az eddig elmondottakkal. Ez a fajta pragmatizmus nemcsak rá jellemző: az *oral history*-szövegekkel kapcsolatban a felhasználhatóság kérdése számos alkalommal előkerül.¹² Ezért az alábbiakban a szöveg megközelítésének (befogadásának és használhatóságának) lehetőségeit vázolom.

Az életútinterjú-szövegeknek alapvetően kétféle befogadási módja lehetséges: a laikus olvasás, amely az elmondott történetre koncentrál, és a szakmai, amely a szöveg mögé tekintve, mélyebb összefüggések feltárására, legitim értelmezések létrehozására törekszik.

Z. Varga Zoltán *Önéletírás-olvasás* című, poétikaelméleti megközelítésű tanulmányában az élettörténet befogadása kapcsán legáltalánosabb elvárásnak az őszinteséget, a realizmust, a hitelességet és az olvas-

¹¹ Az interjú jellegzetes én-elbeszélés (*self-narrative*), amely Pataki Ferenc meghatározása szerint a „személyes élettörténet eseményeit, s azok értelmezéseit koherens szerkezetbe rendező narratívum, melyekből az egyén felépíti önnön biográfiáját”. (PATAKI Ferenc: Együttes élmény – kollektív emlékezet. *Magyar Tudomány*, 2003/1. 27.) Éppen ezért egysíkú értelmezéshez vezetne, ha az ilyen módon egy személyiség alakulástörténetének tekinthető szöveget csupán az eseménytörténet rekonstruálására használnánk. Riceour narratív identitás-elmélete szerint magának az elbeszélésnek is központi szerepe van a történelmi tudás, illetve az egyéni és kollektív identitás megalkotása szempontjából. (Paul RICEOUR: Az én és az elbeszélő azonosság. In: Uő: *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 1999. 373–411.)

¹² Például VÉRTESI Lázár: *Oral history. A szemtanúként elbeszélő történelem lehetőségei. Aetas*, 2004/1. 158.; Paul THOMPSON: *Történelem és közösség*. Uo. 184.; GLATZ Ferenc: *A szóbeli források és kritikájuk. Századok*, 1980/6. 1013.

mányosságot tartja; ezek az igények inkább az általam laikusnak nevezett olvasó elvárásai horizontját alkotják.¹³ Kérdés azonban, hogy ha ilyen igényeket támasztunk a szöveggel szemben, akkor milyen olvasatok kínálkoznak számunkra. Ebben az esetben olvasói magatartásunk hasonló ahhoz, mint amikor szépirodalmi vagy egyéb fiktív történetet olvasunk: mindenféle igazolási és elemzési kényszer nélkül behelyezkedünk a történetbe, az elbeszélő értékrendjével azonosulunk, illetve elutasítjuk azt, de az általa elmondottakat igazságnak elfogadva a szöveget alapvetően a benne megjelenített időszak „jellemző dokumentumának” tekintjük. A konkrét interjú ilyenfajta befogadására jellemző annak a néhány olvasónak az értékelése, akiknek megmutattam a fenti szöveget. Amikor olvasói élményeikről faggattam őket, akár ismerték személyesen az interjúalanyt, akár nem, elsősorban Jelma néni személyiségéről és csak mellékesen, illusztrációszerűen az általa elmondott történetekről alkottak véleményt. Jó esetben a „szakmai” befogadás sem tér el gyökeresen ettől, pusztán többszintű olvasatot foglal magában. Az alábbiakban a szüzsén túli, a „szakmai” olvasat lehetőségeit veszem sorra, amikor bemutatom, egy történeti tanulmány forrásaként miként lehet felhasználni a fenti szöveget.

Kutatásaim tárgya – mint említettem – a két világháború között egyetemet végzett magyar nők, ezen belül egyes szakértelmiségi csoportok, így az orvosnők története. A témában eddig megjelent néhány tanulmány azonban – főként egyetemi forrásokat véve alapul – a diplomás nők működését elutasító személyek és intézmények véleményére alapoz.¹⁴ Az orvosnők érdekérvényesítési küzdelmének támadó-védekező mechanizmusként, azaz a gonosz antifeminista erők és a felvilágosult, emancipált ellenerők harcaként ábrázolt folyamata ilyen módon egy hamis, fekete-fehér értelmezéshez vezetett. Mivel meggyőződésem, hogy ennél jóval összetettebb jelenségről van szó, újabb források bevonásával teszek kísérletet az egyes csoportokon belüli, sokszor kusza érdekazonosságok és különbözőségek felfejtésére. A „hivatalos” – levéltári, nyom-

¹³ Az önéletrajzi elbeszélések írott és szóban elbeszélte formája között nyilvánvaló – szerkezeti, nyelvi – eltérések vannak. A kétféle szöveg tematikus és nézőpontbeli hasonlósága azonban megengedi, hogy bizonyos szempontokból (és ilyen a szövegek befogadásának vizsgálata is) egy kalap alá véve közelítsünk hozzájuk. Ezért tartom érvényesnek az *oral history*-szövegekre Z. Varga Zoltán – egyébként írott formájú élettörténetekre, önéletríásokra alkalmazott – kategóriáit. Z. VARGA Zoltán: Önéletrírás-olvasás. *Jelenkor*, 2000. január. 87–93.

¹⁴ NAGYNÉ SZEGVÁRI Katalin–LADÁNYI Andor: *Nők az egyetemeken. I. Küzdelmek a nők egyetemi tanulmányáért*. Budapest, 1976.; SZÖGI László: *A nők egyetemi tanulmányainak kezdete a budapesti Orvostudományi Karon 1896–1926. Orvostörténeti Közlemények*, 1986/3–4. 139–142.

tatott – forrásokon túl erre a munkára szubjektív források az alkalmasak, amelyeket a többi forrással azonos értékűnek tekintek. Bizonyos résztémák kutatásához szinte kizárólag ilyen források állnak rendelkezésünkre; ilyen például az értelmiségi nők társadalmi mikrokörnyezetének, szocializációs mintáinak, illetve életmódbeli (elsősorban a családi élet szervezési) alapformáinak vizsgálata, vagy a férfiak és nők tudománynossággal kapcsolatos értékrendjének összevetése.

Az *oral history*-szövegek esetében, a forráskritika elvégzése során az önreflektív nézőpontot szükséges érvényesíteni, hiszen az interjú létrehozásában aktívan részt vevő történész a forrás egyik alkotója lesz. Az alkotó-értelmező skizoid helyzet feloldására saját szövegünk és szerepünk átgondolása a legcélszerűbb.

Az életútinterjú tehát messzemenően alkalmas a történeti elemzés forrásának, de csakis azzal a megszorítással, hogy az életrajzi elbeszélés műfaj-poétikailag köztes (a tényirodalom és a fikció közötti) helyzetét mindig szem előtt kell tartani, és értelmezésünk folyamán ügyelni kell a „heterogén szövegszólamok” felismerésére. Thomka Beáta ehhez segítségképpen ajánlja az „empirikus fikció” fogalmát, amely jól érzékelteti azt, hogy az élettörténet minden esetben olyan narratív szerkezet, amelyben kölcsönhatásba lépnek a „tapasztalati elemek” az őket egységgé szervező elbeszélésformákkal és fikciós eljárásokkal.¹⁵ Az *oral history*-interjú értelmezése tehát nagymértékben függ attól, hogy alapvetően fikciós vagy nem fikciós karakterű-e az elbeszélés. A fikciós intenciót inkább az irodalmi igénnyel, és nem az önmegértés végett írt önéletírásoknál tarthatjuk jellemzőnek, de szóbeli változatát sem tartom kizártnak.

Ha az életúttörténetet kordokumentumként olvassuk, az nem jelentheti azt, hogy a beszélő által elmondottakat igazságként fogadjuk el. A Karossa Jelmával készített interjúban – ellentétben az általam készített összes többivel – ugyan egyetlen olyan történet sincs, amellyel kapcsolatban felmerülne, hogy nem igaz, amit az emlékező mond, mégis számos olyan momentum van, amely nem realista módon ragadja meg a valóságot. Ilyen például az a családi emlékezetben szimbolikus erővel bíró két fénykép, amelyen a szülők, a későbbi orvos házaspár, a boncasztal fölött állva „már úgy nézik egymást”, ismerkednek, míg a férj gazdag szülei a lerobbant autó mellett ücsörögnek. Ebben az esetben olyan – számára élményszerű emlékként nyilván nem létező, és egymástól független – két jelenséget köt össze az interjúalany, ami tényszerűen biztos, hogy nem

¹⁵ THOMKA Beáta: História, életrajz, fikció. In: *Tanulmányok Kassák Lajosról*. Szerk.: KABDEBŐ Lóránt. Anonymus Kiadó, Budapest, 2000. 150–157.

igaz (a szülők nyilván nem a boncasztal fölött szerettek egymásba). Mégis: a saját magában szüleiről és a férje szüleiről kialakított képnek fontos része, és ebben az értelemben igaz. (Szüleikhez a tudást rendeli, míg anyósához és apósához inkább az anyagi javakat.) Azt az esetleges olvasói igényünket, amely az interjú realista, valóság-hű ábrázolására irányul, érdemes felülbírálni akkor is, ha a mindennapi élet jeleneteiről, az anyagi helyzetről, a családról, a karierről, a politikai vonzalmakról olvasunk. Hiszen az ilyen személyes részek „bőséges tárgyalása már önmagában sajátos realista színezetet kölcsönöz az írásnak – függetlenül attól, hogy valós (referenciális) vagy kitalált tartalmakkal töltjük ki a fenti topika rácsainak helyeit”.¹⁶ A poétikai fejtegetésen túl az emlékezés természetéről szóló pszichológiai vizsgálatok is bizonyítják, hogy az emlék élményszerűsége és részletessége nem mond semmit annak valóságtartalmáról, azaz egy-egy esemény tényszerű lefolyásának felderítésére az *oral history*-interjú mint forrás használata nagyon problematikus.¹⁷ Befogadói élményünket azonban ennek ellenére sem érdemes egyféle hiper-szkeptikus irányba kilendíteni. Hiszen ha az interjút művelődéstörténeti, értelmiségtörténeti, orvostörténeti vagy nőtörténeti forrásként kezeljük, az egyes, számunkra fontos adatok igazságtartalmának kell utánajárnunk, ha pedig ez a verifikálási kísérletünk nem jár sikerrel, azaz egyéb források alapján nem tudjuk bizonyítani az általunk hivatkozni szándékozott információ hitelességét, úgy azt Karossa Jelma igazsághoz kell megjelenítenünk.

Az interjúnak tehát sok és sokféle legitim olvasata elképzelhető. Egyfelől végtelen egyéni olvasat lehetőségét rejt magában, másfelől történeti forrásként való felhasználása is legalább ilyen sokszínű: mikro- és makrotársadalmi vizsgálatokra, és számos társadalomtudományi diszciplína forrásaként használható.

Az interjú nyelvi és szerkezeti jellemzői

Az interjú nyelvi elemzésénél arra a kérdésre keresem a választ, hogy a minden szövegben megjelenő egyetemes narratív jellemzőkön túl milyen speciális vonásai vannak az életútinterjúnak. Elsősorban az előadás- és

¹⁶ Z. VARGA Zoltán: i. m. 91.

¹⁷ E helyen nem térek ki az emlékezés és az emlékezet elméleteinek tárgyalására, pedig ismeretük és a szöveg kapcsán „gyakorlati alkalmazásuk” nagyon hasznos lehet. Erről a témáról: GYANI Gábor: Emlékezés és oral history. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 128–145.

beszédmódra koncentrálok, hiszen ezeknek a szempontoknak az előtérbe helyezése közelebb vezet minket annak az alapkérdésnek a megválaszolásához, hogy az interjúalany milyen általános értelmezési sémákba rendezi az általa átélt eseményeket és az önmagáról alkotott képét. Az áttekinthetőség kedvéért – Alessandro Portelli egyik elméleti kérdéseket felvető tanulmányának szempontjait követve – a beszédaktus alapvető meghatározóinak (ki – kinek – mit – milyen csatornán közvetít) erre a konkrét esetre vonatkozó vizsgálatát végzem el.¹⁸

Portelli szerint az *oral history*-interjúk egyik legfontosabb, bár kevésbé hangsúlyozott jellemzője a dialogicitás. Ezért tartja rendkívül fontosnak, hogy a párbeszédés tapasztalatot mind a hangzó szöveg átírása, mind az elemzés őrizze meg, azaz mindvégig figyelembe kell venni, hogy az interjú nem egy természetes beszédhelyzet következménye, hanem annak készítője által irányított beszéd folyamat eredménye. A párbeszédés jelleg miatt tehát az interjú szövegében legalább kétféle nyelvi réteg – a kérdező és a beszélő – találkozik és lép egymással kölcsönhatásba, ezért mindenekelőtt ezeknek a feltárására összpontosítok.

Nehéz leíró módon – és nem kritikusan – közelíteni az általam feltett kérdésekhez; nyelvi szempontból például kevésbé izgalmasak, mint az interjúalany szövege. Annak ellenére, hogy a kérdéseket előre megfogalmaztam, az első kérdés kivételével egyik sem az előre kigondolt formában hangzott el, mivel a beszélgetés rugalmas menete indukálta őket. Ez azért történhetett így, mert az előre elkészített kérdéslista és az általam megfogalmazott eredeti szándék sem volt teljes összhangban. Céloom ugyanis egy több irányba nyitott, a történetekben elsősorban az individualitást kereső narratív interjú készítése volt, ám kérdéseim viszonylag szűk mezsgyén mozogtak, és – mint az interjúszöveg is mutatja – inkább a tényinterjú irányába mozdítják a szöveget. A kérdések egy része új témákat kínál az alany számára, aki ezeket a felkínálásokat vagy elfogadja, vagy hárítja, másik része pedig az elmondottakhoz kapcsolódik. Megfogalmazásuk sokszor nem elég egzakt (10., 33.); a kérdések többször félreértésre adnak okot, vagy éppen túl általánosak (7., 35.), netán prekonceptiót rejtenek (11., 14., 26.), és az is előfordul, hogy egyszerre több lényeges dolgot tartalmaznak, így csak részleges válasz követi őket (9., 27., 29.). Kérdezői attitűdömet egyébként ebben az esetben nagyban befolyásolta személyes kapcsolatom az interjúalannal, amely egy *oral history* interjú szempontjából ideálisnak mondható. Jelma

¹⁸ Alessandro PORTELLI: Oral history as a Genre. In: *Narrative and Genre*. Eds: Mary CHAMBERLAIN–Paul THOMPSON. Routledge, London–New York, 1998. 23–46.

néni egyik húga ugyanis családi jó barát, évekkal az interjúkészítés előtt őt is meglátogattam már személyesen hágai lakásában. Olyan ismerőssel készült tehát az interjú, akinek a családjáról és róla is rendelkeztem már valamiféle tudással, így az idegenek közötti – az interjú szempontjából esetleg káros – formalításokat ugyanúgy ki tudtuk szűrni, mint a túl bensőséges kapcsolattal járó potenciális belterjességet.¹⁹ Így egy jó hangulatú, kötetlen beszélgetés keretében zajlott az interjú, amelyben a beszélő megközelítőleg úgy viselkedett, mint általában is tette volna. Egyetlen esetben merül fel, hogy beszélgetésünket magnóra vesszük: amikor egy pikáns történetnél megjegyzi, hogy ha gondolom, ezt letörölhetem a magnófelvételen (26.). Máskor kifejezetten informális jellege van a beszélgetésnek, amit kiemel a sokszori közvetlen megszólítás („tudod...”, „nézd...”, „el sem tudod képzelni...”).

Az interjúalany szövege jóval összetettebb nyelvi kérdéseket vet fel. Ő 1965 óta él Hollandiában, magyarul tökéletesen és frissen beszél, mégis előfordul, hogy egy-egy kifejezést nem jól használ, ám ennek csakúgy értelmetlen különösebb jelentőséget tulajdonítani, mint az élőszóbeli előadásmódból következő szaggatottságnak, ismétléseknek és nyelvi pontatlanságoknak.²⁰ Sokkal messzebbre vezethet, ha sorra vesszük azokat a nyelvi és stilisztikai rétegeket, amelyek a megszólalásain belül találhatóak. Jelma néni egyéni szóhasználatára jellemző, hogy egyszerűen, logikusan beszél, viszonylag kevés képes beszéddel; általában a publikus – olykor a korabeli „hivatalos” – nyelvet hívja segítségül élményei elmeséléséhez és az azzal párhuzamos értelmező tevékenységhez. Leginkább annak az egyes szám első személyű, múlt idejű, egy nézőpontú, a hitelesség igényével fellépő elbeszélésnek a jelenléte a domináns, amelyet néha szakít csak meg nézőpont- vagy idősíkváltás. Az előadásmód attól függően változik, hogy az elbeszélte történet akkor te-

¹⁹ Gyáni Gábor hívja fel a figyelmet arra a történetírókat érintő nézőpontproblémára, amely szerint mindig tisztázni kell, milyen kapcsolat fűzi a historikust a múlt azon szereplőihöz, akiről beszél. Gyáni felvetése még összetettebbé válhat az *oral history* művelők esetében, hiszen ők olyasvalakiről írnak, akivel érintkezésben is vannak. Gyáni szerint az elbeszélő és alanya közti viszony szükségszerűen részrehajló. Ez Jelma néni és az én esetemben is így van; a „részrehajlás” itt elsősorban jóhiszeműséget és szimpátiát jelent. GYÁNI Gábor: Történetírói nézőpont és narratív igazság. *Magyar Tudomány*, 2003/1. 16–25.

²⁰ A beszéd és az írás közti kapcsolatot modellező elméletek hagyományosan úgy vélik, hogy a beszéd magukat a gondolatokat másolja, az írás pedig a beszédet, ezért érezhető a gondolatok prezentációjában az a jelentős különbség, amely sokszor a megértést is nehezíti. „Az írott anyag normája a rendezettség, amely elfedi a beszéd normáját, a változást” – írja Vértesi Lázár, aki ennek a gondolatnak a kapcsán veti fel azt a kérdést, hogy az *oral history*-interjú esetében mit kell elsődleges forrásnak tekintenünk: a hangzó anyagot vagy annak leírt változatát. Én az előbbi mellett teszem le a voksom, és a leírt szöveget mint a hangzó anyag egy tökéletesen, de szükséges hordozóját kezelem.

remtődik-e, vagy pedig családi anekdotaként már hosszú múltra tekint vissza.²¹ Ez utóbbi esetben jóval koherensebb, lendületesebben előadott részeket figyelhetünk meg, amelyekben az értelmező-kommentáló részek vannak túlsúlyban, míg azoknál a történeteknél, amelyek kevésbé rögzültek, a tényközlésen van a hangsúly; az előadásmód ilyenkor szaggatottabb, kevésbé összefüggő, nagyobb teret enged az asszociációknak. A következő rövid részben például három teljesen független témáról van szó: „Hát egy hónapban egyszer haza lehetett menni. Minden héten nem tudtak eljönni. Hát harminc kilométer... messze volt. Hát autó nem volt. [Nevet.] Igen, tudod... Az volt az érdekes, hogy akkor láttam életemben először ilyeneket, hogy ott a folyosón álltak ilyen Szűz Mária-szobrok, meg Jézusnak a szíve vérzett, és ott folyt a... Ja, ebéd alatt mindig olvastak fel nekünk az apácák a mártírokról. Azt hiszem azért, hogy elmenjen az étvágyunk... Állandóan ilyen keréketörés, meg máglyázás... és mégis szent akartam lenni. Aztán letettem róla. És amikor tizenkét éves lettem, akkor beköltözött anyám, azt mondta, hogy mikor már a húgom is be kellene költözzön az intézetbe, ő tovább Pocsajban nem marad, ő csak a gyerekeiért élt ott tulajdonképpen... Ott hagyta apámat, és rábeszélte, hogy végezzen el egy ilyen tisztiorsosi tanfolyamot, amit el is végzett, Johan Béla idejében, nagyon jóba is lett Johan Bélával, és akkor lett apám Debrecenben tisztiorsos. De anyám már előtte beköltözött, beindította a fogorvosi praxisát, és akkor már nem voltam bentlakó.”

A beszélgetés folyamán mindvégig fel-felbukkanó finom humor nemcsak a beszélő jelleméről árulkodik, hanem múlthoz fűződő viszonyáról és a jelenlegi értékítéleteiről is. A humor itt verbális stratégia, amely megkönnyíti viszonyulásunkat egykori értékrendszerünkhöz és cselekedeteinkhez. Nyelvi szempontból elgondolkodtató az is, hogy – a beszélő szándékától függetlenül – bizonyos tartalmak metaforikusan kezdenek működni. (Ilyenek például az imént idézett részben a kegytárgyak, szobrok, vagy a helységek, amennyiben nemcsak „fizikai dologként”, hanem a személyes értelmezés többletével szerepelnek az elbeszélésben.) Különös kérdésekhez vezet az a részlet is, amelyben a fényképek alapján mutat be valamit, azaz képi ábrázolást értelmez nyelvi eszközökkel (2.). A kép ugyanis másféle, alapvetően vizuális befogadási technikákat feltételez, mint az írott vagy hangzó szöveg. Jelma néni képértelmezése azonban tisztán mutatja, hogy a narratív megismerési mód (Thomka

²¹ Pataki Ferenc hívja fel a figyelmet a csoportfenntartás egy alapvető elemére, a kollektív elbeszélések kidolgozására, illetve állandó felidézésére. (PATAKI Ferenc: i. m. 29.) A családi anekdoták is ilyen csoportelbeszéléseknek tekinthetők, amelyek az én-elbeszélések mintájára a csoport létét és történetét erősítik.

Beáta ezt nevezi olvasói szemléletmódnak) fényképek befogadásánál is érvényes lehet.²² A fényképre ugyanis úgy hivatkozik élettörténetének elmondásakor, amint egy idézetre szokás; nem túlzóan magyarázza, hiszen a fénykép a saját vizuális eszközeivel esszenciálisan fejezi ki mindazt a narratív meghatározottságú gondolatot, amit Jelma néni alkotott magának felmenőiről. Képertelmezése tehát nyilvánvalóan ugyanúgy saját nézeteit, érzéseit, normáit és értékítéleteit fejezi ki, mint a szavak formájába öntött gondolatai.²³

A leírt interjú szövegszerkezetének vizsgálatát először feleslegesnek gondoltam, mondván, hogy azt alapvetően a kérdések sorrendisége határozza meg. A szöveg többszöri elolvasása után azonban olyan, a kérdésektől félig-meddig független konstrukciós technikát véltem felfedezni, amelyet eddig csak a leírt élettörténetek esetében tartottam érvényesnek. Egy memoár – természetes módon – alaposan átgondolt, „megcsinált” elbeszélés, amelyben a leírás gesztusa már önmagában jelzi, hogy szerzője az élete eseményei által kínált nyersanyagot formálja történetté. Ez a folyamat azonban ugyanilyen nyilvánvalóan lejátszódik az életútinterjú esetében is, csak – és ez a döntő különbség – kevésbé tudatosan.

Az általam mint kérdező által választott, de nyilván az interjúalany elvárásainak is leginkább megfelelő, lineáris-kronologikus szerkezetet – főként az interjú első felében – a mindennapi tapasztalatok időbeli rendje strukturálja, és az események, illetve figurák leltárba vételére törekszik. Az egyéni identifikációs folyamatnak azonban vannak olyan meghatározói is (elsősorban az idő- és térbeliség), amelyek a számtalan epizódot nagyobb egységekké szervezik. Így az életút mint fejezetekre osztott történet áll előttünk, amelyeket döntően három tényező határoz meg: a helyszín (Pocsaj, Debrecen, Baja, Budapest, Hága), az elfoglaltság (tanulás, orvosi praxis, anyai feladatok ellátása), illetve a politikai helyzet (háború alatt, háború után). Az interjú szövegének térhasználatát tekintve talán nem túlzás azt állítani, hogy az egymást viszonylag sűrűn váltó helyszíneknek, amelyek a történetek keretétül szolgálnak, van a legjelentősebb struktúraképző szerepük. Annak ellenére is, hogy kife-

²² THOMKA Beáta: Képi időszerkezetek. In: *Képelemzés. Képleírás és képi elbeszélés*. Szerk.: Uő: Kijárat, Budapest, 1998. 7.

²³ A családi fénykép mint a személyes források egyik különleges típusának az elemzése az *oral history*-interjúk kiváló kiegészítője lehet, hiszen a fényképekhez tapadt történetek (vagy éppen a fényképekből kinőtt történetek) ugyanúgy jellemzik az interjúalanyt, mint a – fényképen nem megörökített – egyéb múltbéli események értelmezései. Lásd KUNT Ernő: *Fotóantropológia: fényképezés és kultúrákutató*. Arkádiusz Kiadó, Miskolc–Budapest, 1995.

jezett kérdésre sem kapunk egyik helyszínről sem összefüggő leírást (6.,7.), csupán az interjúalany adott helyhez kötődő személyes érzelmi viszonyulása válik világossá. Ez egybecseng Niedermüller Péter azon állításával, amely szerint „a város nemcsak – vagy talán elsősorban nem – az emberi történelem, a »nagy« történelem léptékével megragadható, leírható »valami«, hanem sokkal inkább az emberi tapasztalatok, a saját, személyes élet színtere...”²⁴ A „személyes terek” meghatározó keretszerepe elhalványul a háborús időszak és a disszidálás történetének elbeszélésekor, amikor – szintén külső tényező – a politikai alakulások adják az emlékezés és elbeszélés konstrukciós vázát. A terekhez való szoros személyes kötődés helyett itt inkább az egyén és a hatalom találkozása adja az elbeszélés érzelmi keretét.

A narratív identitás

A tanulmány eddigi részében az interjú szövegét a valósághoz és a nyelvhez való viszonya felől vizsgáltam; megállapítottam, hogy a személyes életútmesélés nem egyszerűen a múlt hiteles leírását jelenti, hanem egy olyan egyéni nyelvi eszközrendszer használatát is, amely önmagában is kiválóan jellemzi a beszélőt. Most a szöveg és a szerző viszonyát vizsgálom, azt, hogy a beszélő milyen intellektuális stratégiákat alakított ki, hogy feldolgozza és értelmezze élete eseményeit. Ha a szöveget nem az objektív kötöttségei (műfaj, nyelvtani kényszerek stb.), hanem a szubjektum felől közelítjük, még közelebb juthatunk az – olykor egy egész kor mentalitását tükröző – egyéni gondolkodás megismeréséhez és megértéséhez.

A riceouri narratív identitás elmélete szerint az élettörténet elbeszélése olyan narratív folyamat, amelyben az élet története szüntelenül újratereztődik. Ebben az értelemben életünk elbeszélte történetek szövedékeiként is felfogható; az egyéni identitás tulajdonképpen elbeszélte azonosság (narratív identitás), amely az elbeszélés(ek) során jön létre. Ez az identitásképzés természetesen nem egyszeri aktus, hiszen élményeinket, tapasztalatainkat egyfolytában értelmezzük, és az értelmezői tevékenység közben legtöbbször elmeséljük. Élettörténetünket azonban csak nagyon ritkán, vagy talán soha sem adjuk elő egybefüggő elbeszélés keretében. Ha ezt mégis megtesszük, akkor annak a tettnek súlya van; így a benne megfogalmazódó, megformált identitást – már csak

²⁴ NIEDERMÜLLER Péter: A város: kultúra, mítosz, imagináció. *Mozgó Világ*, 1994/5. 5.

összefoglaló jellege miatt is – érdemes alaposan elemezni.²⁵ Ezért fontos tehát azzal is foglalkozni, hogy önmaga bemutatásán keresztül milyen személyiségként áll előttünk Karossa Jelma. (Természetesen a személyes identitástörténetben többször szóba kerülnek olyan kollektív élmények, amelyek az őt körülvevő és vele érintkezésbe kerülő társadalmi csoportok identitástörténetére vonatkoznak; ennek bemutató elemzéséhez azonban nagyon kevés információt tartalmaz az interjúszöveg.)

Karossa Jelma életútjára, legalábbis ami a helyszínek és élethelyzetek változatosságát illeti, nyugodtan alkalmazhatjuk az eseménydús jelzőt. Fordulatokban gazdag életútját azonban nem az őbenne rejlő nyugtalanság, kíváncsiság vagy efféle mozgatóerő határozta meg. Éppen fordítva láttatja elbeszélésében: életútját döntő módon a saját életvilágán kívüli helyezkedő világ, a külső körülmények és a személyek határozták meg. Elgondolkodtató, hogy az általam, a korszakban egyetemre járó nőkkel készített többi interjúban is megfigyelhető ugyanez: külső meghatározók, főként a történelmi korszak, olyan erővel „irányítják” az életeseményeket, amelyben a „főszereplők” szinte bábként mozognak – legalábbis többnyire így ábrázolják magukat az interjúszituációban. Holott ebben a konkrét esetben – és az interjúban mozaikszerűen megjelenő önértékelés szerint – nem egy határozatlan, gyenge jellemmel van dolgunk.

A huszadik század folyamán – erősségét és jellegét tekintve változatosan – mindig akadtak olyan tényezők, szociális minták és elvárások (ilyen például a családon, az iskolán belüli tekintélyelvűség, vagy ilyenek a nőkre vonatkozó normatív elvárások), amelyek szűkítették a tanulni vágyó és diplomás nők egyéni lehetőségeit és mozgásterét.²⁶

Természetesen mindig voltak olyanok, akik ezeken a kereteken belül, illetve ezeket áthágva próbálkoztak az önérvényesítés útjára lépni, ők azonban jóval kevesebben lehettek, mint az előbb említettek. Ha csak az orvosnői csoportot tekintjük, akkor is szembesülünk azzal, mennyi-

²⁵ A riceouri narratívidentitás-elméletre való többszöri hivatkozásom nem jelenti annak kizárólagos elfogadását és „gyakorlati alkalmazását”. Az elmélettel szembeni kritikát megfogalmazó Tengelyi László – az önazonosság és élettörténet kapcsolatát átgondolva – Riceourral szemben arra jutott, hogy az élettörténetet feldolgozó elbeszélésekre érdemes inkább úgy tekinteni, mint amelyek értelmet adnak életünk eseményeinek. TENGELYI László: *Élettörténet és sorseseemény*. Atlantisz Kiadó, Budapest, 1998.

²⁶ Az életútinterjú felhasználásának egyik fontos területeként ajánlja Kovács András az adott szabályokkal rendelkező intézményi struktúrában belüli egyéni cselekvési lehetőségek vizsgálatát. Az én területemen ezt leginkább egy értelmiségi férfi és értelmiségi női magatartást összehasonlító vizsgálatként tudom elképzelni, amely válaszlehetőséget kínálna arra a kérdésre, hogy az értelmiségi testületeken belüli hatalmi viszonyok mennyiben határozták meg a nők pozícióit, előmenetelük esélyeit, azaz mennyire tudtak az egyetemet végzett nők „későn jövőként” egy számukra addig elzárt „férfivilág” részévé válni. Kovács András: Szóról szóra. *BUKSZ*, 1992/1. 89.

re másként kell kezelni azoknak a társadalmi szervezetekben is aktív orvosnőknek a megnyilatkozásait, akik szinte minden megszólalásukkal azt az illúziót keltik, hogy az összes orvosnő nevében beszélnek, mint az interjúalanyoméhoz hasonlókat. (Itt újból eljutottunk a szubjektív források fontosságának hangsúlyozásához: ha valaki az orvosnők korai történetével foglalkozik, nem elég, hogy a kézenfekvő egyesületek – a MONE Orvosnői Csoportja és a Magyar Orvosnők Országos Egyesülete, az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete – iratanyagát áttanulmányozza, hiszen az orvosnők nagy része nem ismerte ezeket, és feltehetően a bennük foglaltak egy részével nem is azonosult volna.)²⁷

Az interjúra Karossa Jelma készségesen vállalkozott, elmaradt a – más interjúknál kivétel nélkül felmerülő – mentegetőzés, amely a megszólalás legitimitását kérdőjelezné meg. Az a tény, hogy Jelma néni szívesen beszélt, egyrészt jellemző az ő nyitottságára és közvetlenségére, másrészt bizonyítja: életét elég érdekesnek és eseménydúsnak találta arra, hogy beszéljen róla, csakúgy mint édesanyja, aki megírta emlékiratait, illetve férje, aki háborús élményeit írta meg és adta ki.²⁸ Ennek a lendületes kezdésnek látszólag ellentmond, hogy – legalábbis a többi interjúalanyhoz képest – Jelma néni viszonylag röviden adja elő a vele megesett történeteket, én azonban ezt annak tudom be, hogy tőle kifejezetten távol áll a „túlbeszélés”, megnyilatkozásaiban mindig lényegre törő. Valószínűleg azt feltételezte, hogy „érdekes” történeteket várok tőle, a szónak a fordulatos, anekdotikus értelmében, ezért többször nem is tud mit kezdeni az olyan kérdésekkel, amelyekre nem adható válaszként egy jól kiforrott kerek történet. Portelli hívja fel a figyelmet arra, hogy az *oral history*-interjúszöveget kétféle történettípus alkotja: az ebben a formá-

²⁷ A Magyar Orvosnők Országos Egyesülete 1927-től, a MONE orvosnői csoportja 1929-től, az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete 1925-től működött. Az Egyetemet és Főiskolát Végzett Magyar Nők Egyesülete 1935-ben hozta létre debreceni csoportját, amelynek ekkor 65 junior (egyetemi hallgatónő) tagja volt. Az egyesület lapjában, a *Magyar Női Szemlé*ben (1935–1940) folyamatosan tájékoztattak a rendkívül aktív debreceni csoport tevékenységéről, amely 1937-ben az egyetem épületében külön szobát is berendezett az egyetemi nőhallgatóknak. Ugyanakkor az általam meginterjúvált egykori debreceni hallgatónők közül egy sem emlékszik az egyesületnek még csak a nevére sem. Az interjúk magnószalagon vannak, interjúalanyaim leányneveikön: Kaszás Janka, Horvay Mária, Szabó Margit, Szabó Mária, Dudits Aranka, Hoffmann Klára.

²⁸ Ugyanannak a történetnek több nézőpontból történő ábrázolása szempontjából ezek a források nagyon értékesek. Karossa Jelma édesanyja, dr. Horváth Margit memoárja önmagában is különösen nagy jelentőségű, hiszen az orvosnők első generációjából alig került elő személyes forrás. Férje repülőes emlékeit és a *Magyar Szárnyak* című folyóiratban előzetesen már megjelent cikkeit gyűjtötte össze, de magánjellegű megjegyzések is akadnak könyvében. Vitéz GYHCZY Tihamér: *Szárnyaló emlékezősek. Egy zuhanó bo-szorkány gondolatai*. H. n., 1998.

ban még soha nem elmondott történet („*untold story*”), és a már többször átgondolt és verbalizált történet („*twice-told-stories*”).²⁹

Az interjú jó alkalmat ad a beszélőnek arra, hogy újraértékelje tevékenységeit, döntéseit, és új értelmet adjon nekik. Amint már volt arról szó, beszélgetőtársam egy-egy esemény kapcsán általában epikus hangot üt meg, ironikus és bizonytalan viszonyulásai azonban jelzik, hogy öregkorára már megváltozott értékrend szerint él. Jó példa erre a vallássosságához való viszonya, amelyről kétszer nyilatkozik: egyszer a fentebb már idézett részben, amely arról szól, hogy a Svetitsben tapasztalt katolikus légkör miként ragadta magával (8.), egyszer pedig – és itt utal a jelenlegi viszonyulására is – a következőképpen: „...Mi katolikusok voltunk, református templomba jártunk, mert az volt a magyar templom. Úgyhogy nekem az élményeim most is az, hogy én a református templomban jobban tudok [imádkozni] – ha egyáltalán imádkozok –, főleg, mint egy barokk katolikus templomban.” (3.)

Az interjúalany élete egyes szakaszaihoz öt különböző szerepet rendel: a gyereket, a fiatal lányét, a feleségét, az orvosét és az anyáét. A családról és gyermekkoráról szóló részekben (1–13., 24., 58–63., 75., 78–83.) – nyilván nem tudatosan – sajátos elbeszélői módszerrel él: több „jelentéktelen” történeten keresztül próbálja akkori énjét bemutatni és értelmezni. Olyan emlékfoszlányokat és benyomásszerű képeket tár elénk, amelyek a gyermekkori emlékekre jellemzően nem feltétlenül a lényegretagadják meg, bármit is értsünk most ezen, hanem apróságokat. „Ez érdekes volt, mert mint gyerekeknek, nekem nagyon tetszett a fukszia. És nem szabad volt a fukszia nekünk legyen, senkinek a magyarok közül, csak muskátli, mert a fukszia oláh virág volt.” (3.) A másik szemléletes példa az a történet, amikor a fogorvos édesanya pocsaji tevékenységéről van szó: „Az még érdekes, hogy amikor Pocsajban is csinálta ezt a fogorvosságot, akkor nekünk gyerekeknek kellett sokszor bemenni és lábballapozni a fűrőgépet, mert villany nem volt, semmi vezeték nem volt, úgyhogy, ha őneki már kiment a lába, akkor mi tapostuk.” (10.) Az ilyen történetek nyolcvan év távlatából tisztább értelmezésekhez – a falun belüli etnikai feszültségek szimbolikus megnyilvánulása, a falusi orvosok szegényes munkakörülményei stb. – vezetnek bennünket, mint a későbbi életrészekről szóló beszámolók. Jelma néni elbeszéléséből kiderül, hogy sem a „soha vissza nem térő boldog gyermekévek”, sem a „sanyarú, gondokkal kikövezett korai évek” toposzát nem húzza rá a gyermekkorára, hanem alapvetően a kettő közé illeszti értékelését. Szüleit tisztelte,

²⁹ Allesandro PORTELLI: i. m. 24.

és annak ellenére, hogy szigorúan, nevelték őket (63.), egy-egy elszólásból kiderül, hogy kapcsolatuk szeretetteljes volt és nem merült ki a formalitásokban. A bensőséges szülő-gyerek-kapcsolatnak minden bizonnyal kedvezett az a körülmény is, hogy a faluban viszonylag izoláltan éltek, azaz társasági kapcsolataik csak a helyi értelmiséghez kötötték őket, így sok időt töltöttek együtt. Árukkodó és már-már idilli az a kép, ahogy az apa úszni tanítja a lányát az Érben. A barát hiánya és a húggal való nem túl bensőséges viszony azonban árnyalja ezt, emiatt is alakulhatott úgy, hogy a későbbi korszakokhoz képest a gyermekkoruk (eltérően a legtöbb élettörténetről) nincs mindent átható és alapvetően meghatározó jellege az identitás formálásában. Különbözik Jelma néni elbeszélése a többi interjútól abban is, hogy nincs benne a felmenőkről és a szülőkről szóló koherens, összefoglaló jellegű beszámoló. A nagyszülőknél kezdődő kompakt családtörténet helyett családját saját történeteken és anekdotákon keresztül próbálja meg bemutatni: a nyelvrájkát magának égető nagyapáról is csak annyit tudunk meg, amennyi gyermekként hatással lehetett rá (1.). A korai éveknek ez a – benyomásokon alapuló, de rendkívül informatív – ábrázolásmódja azt jelenti, hogy Jelma néni az évek során nem tartotta fontosnak kerek történeté gyúrni az ekkor megesett dolgokat, annak ellenére, hogy olyan életre szóló (identitásalakító) tapasztalatokat szerzett ekkor, mint amilyen például az orvosi szakmához való vonzódás vagy a szeretetteljes családi légkör.

Az önállóvá válás időszaka az intézetbe költözéssel kezdődött. A gyermekkori benyomásszerű tapasztalások után ekkor már tudatosan és egyre határozottabbá váló értékrend alapján reflektált a körülötte levő világ eseményeire. Ekkor alakult ki az a gondolkodásmód és szemlélet, amely a későbbi cselekedeteket, értékeléseket mindennél erősebben meghatározta; ebben az értelemben ekkor alakult ki Jelma néni jelleme. A közelkerülés a valláshoz, a szakmai érdeklődés és elköteleződés kialakulása, a mély baráti és szerelmi kapcsolatok, a nagypolitikáról gondolkodás és a szervezetekben való részt nem vétel – mind olyan fontos események és tapasztalások, amelyek életre szólóan hatottak. Az erre az időszakra vonatkozó részek előadásmódja más, mint a gyermekkori éveké. „Jelentéktelen” történetek helyett itt már „kulcseseményekkel” találkozunk: ilyen például Aradi Zsolt előadása (52–56.) vagy a zsidó orvostanhallgató, évfolyamtárs beszöktetése (20.). Ekkor válik világossá az is, hogy számára a magánjellegű kapcsolatok (barátnők, szerelmek) sokkal fontosabbak, mint a szervezett csoporthoz tartozás élménye.

A szöveg kisebb hányadát teszik ki azok a részek, amelyekben már praktizáló orvosként, feleségként, illetve anyaként szerepelteti magát a

beszélő. Mivel ezeknek a részeknek olyan történelmi események állnak a háttérben, amelyek ezekre a szerepekre is döntő hatással voltak, itt most kilépek az identitástörténet szerepeken, illetve életszakaszokon keresztüli bemutatásából, és ezeket a „fejezeteket” mint a háborús és a kommunista korszakról, illetve 56-ról szóló beszédet közelítem meg.

A hangsúly természetesen továbbra is a magánéleten, sőt egyre direkterben a személyiség történetén van – minderről azonban a nagypolitikai eseményekhez kötődő viszonylatban van szó. Az egyidejű történelmi tapasztalat és az utólag róla szerzett információk összefonódása azonban ebben az esetben (mint általában az erről a korszakról szóló visszaemlékezések esetében) nem tisztázható. Ennek ellenére úgy tűnik, hogy a szövegben a jelen idejű és a retrospektív ítéletek egybevágnak. Az utólagos átgondolás legfeljebb tematikájában határozza meg a szöveget; itt ugyanis már nem mindig a személyes tapasztalat képezi a történet alapját, hanem többnyire azok a témák kerülnek felszínre, amelyeket a későbbi diskurzus ezekhez a korszakokhoz rendel.

Meghökkenítő példa erre, ahogy a Bajára bevonuló oroszokról beszél: „Úgyhogy ez is érdekes volt, mikor bejött a kommunizmus, akkor bejöttek az oroszok Bajára, teljes békésen [...] Hát ott lebombázták a hidat, az igaz, de aztán bejöttek, ott alig erőszakoltak meg valakit. Miután nem volt ellenállás... szóval... ott voltak, a városparancsnokságot átvették, apám lett a kórházigazgató is a tisztiorvosság mellett, s akkor én ott kezdtem fül-orr-gégésgéskedni.” Ez a rövid szövegrészlet azt mutatja, hogy Jelma néni tudja: az oroszok bevonulása kapcsán egyebek mellett a megerősakolásokról „szokás beszélni”. Ez lehet az oka annak, hogy – bár ezzel kapcsolatos személyes tapasztalata nem volt – beszél erről. Emellett szól még a híd lebombázásáról, a szabadrablásokról – mindezt azonban úgy teszi, hogy az orosz jelenlétet a lehető legjobb színben tünteti fel. Vajon miért? Valószínűleg azért, mert Jelma néni személyes élete éppen ekkor jutott egy régóta várt fordulóponthoz: elkezdhette orvosi praxisát. Éppen ezért – kis túlzással – bármi történhetett körülötte, ő erre az időszakra úgy fog emlékezni, ahogy valami szépre és jóra szokás.

Ebben az utolsó részben az előadásmód is alapvetően megváltozik: a „jelentéktelen” epizódokat és a kulcstörténeteket felváltják a hosszabb, az eseményeket folyamatában bemutató nagyobb lélegzetű történetek. Történetmesélés helyett itt találkozunk először direkt történelemmeséléssel, amely azonban történész számára kevesebb információt hordoz, mint például a fentebb idézett fukszia kontra muskátli történet. Az újfajta előadásmód és az eddigiektől eltérő típusú történetek mutatják,

hogy itt „különösen erősen bevésődött életrajzi emlékekről” van szó,³⁰ és mint ilyenek valószínűleg jó néhányszor elhangoztak már a családban. Ha összevetjük azt, amit Ghyczy Tihamér ír könyvében a „disszidálásról”, és azt, ahogy felesége nyilatkozik róla az interjúban (88–92.), meggyőződhetünk arról, hogy szinte a szóhasználat szintjén is azonos beszámolót kapunk, amely e történet családi anekdotaként rögzült voltáról tanúskodik. A szövegben olyan, különösen erősen bevésődött életrajzi emlékeket találhatunk, amely események a rájuk való emlékezéskor is erős érzelmeket ébresztenek: ilyen a munkatáborból Bajáig meneteltetett „zsidó fiatalok”, valamint sebesült német katonák sorsának a felidézése, és annak elbeszélése, mi motiválta Magyarország elhagyását.

Karossa Jelma esetében a személyes identitás szakmai komponense meghatározóbbnak tűnik a női elemnél. Orvossá válásának motivációjáról, a család több generációra visszanyúló orvosi hagyományairól, az egyetemi tanulmányok szakmai részéről szívesen, hosszan és összefüggően beszél, ami egyértelműen mutatja, hogy szakmai identitása domináns és határozott.³¹ Kérdés azonban, hogy a társadalmi nem témája szempontjából mit lehet kezdeni egy olyan interjúval, amelyben többszöri faggatózásra sem kaptam olyan választ, amely egybevágna a korabeli diplomás nők érdekképviselőt ellátó egyesületek sajtójával. Sőt, az olyan helyzeteknek, amelyek egyértelműen a nemi különbségeken alapultak, nem tulajdonít különösebb jelentőséget. (Így például heccelődésnek nevezi azt a meglehetősen durva tréfát, amikor a fiúk a hulla péniszét dugják a lányhallgató zsebébe – 26.)

A válaszlehetőségek felsorolása előtt érdemes áttekinteni, hogy az orvostársadalom tíz százalékát kitevő orvosnői csoport hogyan próbált keretet és kifejezési formát választani formálódó öntudatához. Az egyén szintjéről azért is lépek át a csoport szintjére, mert az orvosnők kollektív identitásának, a korszak nőiességfelfogásának átgondolásával olyan keretet kapunk, amely hozzásegíthet az egyéni nemi identitás megértéséhez. A két háború közti korszakot kutató történetírók általában kevésbé veszik figyelembe, hogy ez az időszak – a középosztály válsága, az értelmiség válsága mellett – a női identitás válságának ideje is. Az orvosnői kollektív identitásalakítás ebben a többszörös válságban, illetve a

³⁰ Kovács András használja ezt a – Lintontól vett – kifejezést, amelyet akkor alkalmazhatunk, ha olyan jelentős eseményről van szó, amely lejátszódásakor erős érzelmeket ébresztett, és későbbi felidézéskor is központi jelentőségű, fordulópontszerű. Kovács András: i. m. 92.

³¹ Más interjúalanyok esetében egyáltalán nem jellemző a szakma iránti ilyen fokú kötődés. Többen kenyérkereset miatt végeztek egyetemet; másoknál a társadalmi megbecsülést növelő tényező volt a diploma, és voltak olyanok is, akiknél a döntést a család erőltette.

nemi és szakmai szerepelvárások konfliktusa közepette zajlott. Nőiiség és nőiesség problémája a nők munkába állásától foglalkoztatta a közvéleményt. A 19. század végi nőmozgalmak hatására a hagyományos női–férfi szereposztás lazulni kezdett. A század elején felbukkant az „új nő” vagy „modern nő” típusa, aki már képes volt eltartani magát, önálló egzisztenciát teremtett és egyre távolodott a hagyományos női szerepektől. Nem egy fokozatos átalakulásról van azonban szó, hiszen a háború ideje alatt a női sztereotípiák (egyébként a férfisztereotípiákkal párhuzamosan) hangsúlyosabbá váltak. A két háború közti Magyarországon a nők szerepe kapcsán a hivatalos beszédben és a közvélemény (a női közvélemény is) formáló fórumokon a patriarkális szemlélet volt az uralkodó. Az orvosnők kollektív megnyilatkozásaiban sokszor szóról szóra átvették a hivatalos retorikát, az imént említett „modern nőt” ellenpéldaként állítván maguk elé, hiszen ők „talán tudnak nyelveket és zenét, jól öltözködnek, fessen cipelik a sítalpakat és keményen fogják a motorbicikli kormányát, de ha egy erősen vérző ujjat látnak, az ájulás környékezi őket”.³² Az ellentípus gyakori emlegetése és az, hogy az orvosnők (is) elsősorban anyai szerepre születettnek láttatják magukat, nyilvánvalóan annak ellenhatásaként jött létre, hogy mind a férfiorvosok, mind a (társadalom legkülönbözőbb rétegeiből érkező) betegek szemében az orvosnők hagyományos szerepkörükből kilépett nők voltak, akik szakítottak a nőiesség százados normájával. Az orvosnőktől származó szövegek tanulmányozásakor világosan látszik, hogy kollektív szakmai identitásukat alapvetően a korszak – romantikus nőképre épülő – feminitás-eszménye határozta meg.³³ Ezzel szemben az interjúban kirajzolódó egyéni identitás egyáltalán nem egyeztethető össze az imént vázolt orvosnői kollektív identitással.

Az *oral history*-interjúkon alapuló történetírás egyik alapkérdése a reprezentativitás kérdése, annak feszegetése, hogy lehet-e e forráscsoport alapján társadalmi szintű modelleket létrehozni, igazolni. Az általam itt felhozott példával azt az álláspontomat illusztrálom, hogy a társadalmi változások megfigyelt jelenségeivel (jelen esetben a hivatalos és az egyéni nőiességeszménnyel) való egybevetés pusztán akkor eredményes, ha a szignifikáns különbségeket elfogadjuk, és nem igyekszünk az egyéni kollektív kategóriákban értelmezni. Jelma néni nemi szerepek

³² A modern nő. *Az Orvosnő*, 1938/1. 5.

³³ Az orvosnői vélemények rendszeres kortárs fórumai: *Magyar Női Szemle*, alcíme szerint A szellemi pályán működő nők lapja (1935–1940); *Az Orvosnő* (1938–1941); a MONE (1929–1944), és egyéb női és orvos-társadalmi lapok.

ről vallott felfogását több tényező alakította, és ezek közül csak az egyik volt az egyesületi-hivatalos felfogás, amellyel ha nem tudatosan is, de egyértelműen szembe fordult. Az ő nemi identitására valószínűleg jobban hatottak az olyan tapasztalatok, hogy erőskezű, és több téren is férfiasnak tartott szerepkörökben működő anya mellett nőtt fel, ami szinte kizárja, hogy a hagyományos nemi feladatokról és szerepekről konzervatív felfogást valljon. A lánykollégiumban olyan mély barátságokat kötött, amelyeket határozottan magasabb rendűnek tart a fiúk közötti kapcsolatnál („férfiak között nincs igazi barátság” – 52.). Az egyetemi évfolyamon a lányok nagyon jó – sokszor a fiúkénál is sokkal jobb – eredményeket értek el,³⁴ ami erősítette Jelma néniiben a nemek egyenrangúságának képét. Az orvosnőként való működésben valószínűleg azért sem tapasztalt női mivolta miatti ellenérzést, mert erre a korszakra elfogadottabbá vált a nők szakmán belüli jelenléte.³⁵ Ráadásul olyan szakterületen dolgozott (fül-orr-gégészet), amelyen jobban tolerálták a nők jelenlétét, mint például a férfiasnak tartott, „fizikai erőt és idegeket” is jobban igénybe vevő nagysebészetben.³⁶ Ez a tolerancia nemcsak az 1896 óta (a nők egyetemi jelenléte óta) eltelt közel fél évszázadnak köszönhető, hanem a háborús helyzetnek, amelyben az orvosnők szerepe felértékelődött.³⁷ Valószínűleg mindezen élmények és benyomások miatt, valamint azért, mert a nők elleni – egyébként erős –

³⁴ A korabeli feminista sajtó egyik leggyakrabban használt érve, hogy a nők egyetemi eredményei a statisztikák alapján szignifikánsan jobbak a férfiakénál. Ennek okára interjúalanyom is rámutat, amikor megjegyzi, hogy a lányok közül csak a legjobb tanulók mentek felsőoktatási intézménybe (26.).

³⁵ „Mint több orvosi és női társadalmi egyesület elnökségi és választmányi tagja, aki igen régen és sokat foglalkozom közügyekkel, tehát alkalmam van arra, hogy e téren az általános felfogást megismerjem, örömmel állíthatom, hogy Magyarországon az orvosnő ma már mind elismertebbé válik és kétségtelen tény, hogy lassan, de biztosan közeledik az idő, amikor a férfi orvosok az orvosnőket nem ellenfélnek és vetélytársnak, hanem értékes segítőtársnak fogják majd tekinteni” – írta 1943-ban, tehát Karossa Jelma orvossá válása előtti évben Madarász Erzsébet, aki a MONE Orvosnői Csoportja elnökeként valóban sokat és sokfelé foglalkozott az orvosnők szociális és egyéb problémáival, emellett szeretett az orvosnők „vezéréként” szerepelni. A radikális, szélsőjobb ideológia vonzotta, olyannyira, hogy 1935-ben nyílas képviselőjelölt is volt. Dr. GÖNCZINÉ MADARÁSZ Erzsébet dr.: *A magyar orvosnők jelenlegi helyzete*. Klny. a MONE Orvostársadalmi Szemle 1943. évi 11–12. számából.

³⁶ Az orvosnői szakágak kijelölése állandó témája volt az orvosi lapok orvosnők működéséről szóló cikkeinek. Erre példa a következő idézet: „Az anya- és csecsemővédelem, a nő- és gyermekorvoslás par. excellence orvosnői hivatások, de mint belorvos, fül, szem stb. specialisták előtt is nyitva áll a sikeres érvényesülés útja.” (FÁY Aladár dr.: *Az orvosnő. Egészségvédelem*, 1932/3. 11.)

³⁷ Az orvosnők nagyszámú képzésére és szakmán belüli megjelenésére az első világháború alatt került sor, amikor a férfiak hadi szolgálatban voltak. A második világháború alatt ez megismétlődött: „... a tengelyállamok harcainak és nagyobb tömegű mozgósításoknak következtében mindig több orvosnőre lett szüksége a magyar közegészségügynek.” (MADARÁSZ Erzsébet: i. m. 4.)

diszkriminációt személyesen nem tapasztalta, Jelma néninek nincsenek ez irányú emlékei. Az elbeszélte események azonban tökéletesen tükrözik az elbeszélő gondolkodásmódját, azaz azt, mire figyelt fel az őt ért számos benyomás közül.

Manapság minden ismerkedés, kapcsolatfelvétel, érdeklődés az identitást firtató kérdésekkel kezdődik, hiszen a huszadik század folyamán a nagycsoportokhoz fűződő viszonyaink, nemi, nemzeti hovatartozásaink relativizálódtak. Emiatt érdemes a szubjektum felől közelíteni és alaposan átgondolni az egyén önmagáról alkotott képzetrendszerét. Jelma néni kimondható és egzisztenciális (és így kimondhatatlan) identitását az a sokféle szerep és tevékenység alakította, amelyekben vagy amelyek által megjelent, amelyekhez élete során térben és időben kötődött, amelyekkel erkölcsileg és gyakorlatilag azonosult. Az egyén identitásáról való gondolkodás természetesen csak alap, háttéranyag; de tagadhatatlan, hogy társadalmi változások válnak érthetőbbé azáltal, ha azokat a módokat elemezzük, ahogyan az emberek saját szerepeiket értelmezik.